Skånes renässans
Kulturen 2000

KULTURENS BIBLIOTEK
Nr 52.554:2

Kulturen 2000

Buhrmanns karta över Skåne 1684.

Skånes renässans

Kulturen 2000
En årsbok till medlemmarna av
Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige

Omslag:
»Väntan på själva förbindelsen.
Den ser man här. Hur armeringsjärnen
sträcker sig mot varandra.
Formen i sig räcker inte till att ge bilden ett uttryck.
Men med de utsträckta armeringsjärnen känner
man ett avtryck av verkligheten.«

Lennart Olson, fotograf.
Sydsvenskan den 30 januari 2000.

Ansvarig utgivare: Margareta Alin
Redaktör: Kjell Hansen
Form: Christer Strandberg
Producent: Bjarne Hjertvik
Upplaga: 18.000
Typsnitt: Berthold Caslon Book, anfanger Trade Gothic Bold
Tryck och repro: BTJ Tryck, Lund. 2000
Papper: Lessebo Linné, försättsblad Kaskad finmatt
Båda klorfria och miljömärkta med Svanen
ISSN 0454-5915
ISBN 91-87054-17-5

INNEHÅLL

FÖRORD 6
Vårt behov av en Skånsk historia.
HARALD GUSTAFSSON 10
När blev Skåne svenskt?
HÅKAN NILSSON 24
Var finns det skånska kulturarvet?
BRITTA HAMMAR 38
Folkdräkten. Modedräkt med skånsk lokal prägel.
KERSTIN SUNDBERG 56
Adelsvälde och bondeprotester.
PETER ULLGREN 82
»Sitt köns efterdöme och sitt ståndsprydnad«
NILS-ARVID BRINGÉUS 100
Renässansdrag i den skånska bondstugan.
ANDERS REISNERT 122
Slott och huvudgårdar i 1500-talets Skåne.
ANNA JAKOBSSON 146
Renässansens trädgårdskonst.
HANNE SANDERS 162
Pest och porslin.
BIRGITTA SVENSSON 174
Sensuella intermezzon.
WILHELM AGRELL 188
Landet kring Sundet.
KÄLLOR OCH LITTERATUR 204
BILDFÖRTECKNING 209
ÅRET SOM GÅTT 210
DONNATORER 1999 220
MEDVERKANDE I ÅRSBOKEN 222

Vårt behov av en Skånsk historia.

Skånes renässans är en medvetet tvetydig titel på denna årsbok. Vi vill med boken lyfta fram både bekanta och mer okända sidor av renässansen som historisk epok. Samtidigt vill vi peka på den renässans som föreställningen om den skånska särarten uppnått under senare år.

Inte minst har förväntningarna kring Öresundsbron spelat en viktig roll i återupplivandet av intresset för »det skånska«. Bron, i sig en symbol för det mest moderna, har väckt ett brett intresse för kulturarvet till liv. Ibland kan man få en känsla av att bron inte bara förbinder två landområden, utan att den också utgör en brygga i tiden. Den tycks ha blivit en väg in i en tid då Skåne var något annat än vad landskapet är i dag.

I den allmänna debatten kring Skåne i dag, dyker referenser till landskapets danska historia upp och används som motiveringar för rätten att vara annorlunda. Flera av årsbokens artiklar problematiserar en sådan uppfattning. Mycket tyder också på att kontakterna över Sundet fortsatte även efter 1658, bland både hög och låg, och att försvenskningen inte var lika genomgripande som den i bland framställs. Framför allt är det viktigt att inte möta historien med våra nutida kategorier.

Kanske var det vi gärna kallar den skånska särarten lika olik »det danska« som den var olik »det svenska« under det tidiga 1600-talet? Över huvud taget finns det lite som tyder på att människor identifierade sig med nationalstater på det sätt vi gör i dag. I stället kan vi finna att människor identifierade sig med sina omedelbara hembygder och svor trohetseder till närvarande härskare.

Säkert är att för 350 år sedan var Skåne mycket olikt dagens samhälle – oavsett på vilken sida av Sundet vi rör oss. Med ett näringsliv starkt präglat av ett, i våra ögon, lågteknologiskt jordbruk kom naturbetingelser också att direkt inverka på människors levnadssätt. Detta gjorde skåningarna annorlunda än andra grupper i Sverige, men samma sak kan hävdas för varje regional befolkningsgrupp. De ekologiska betingelserna var emellertid viktiga av två andra skäl. För det första utgjorde de en grund för Skånes relativa välstånd genom rika skördar. För det andra gav de upphov till skillnader inom regionen. Att vara skåning innebar inte samma sak i skogsbygderna i norr som på slättbygderna i söder.

Men samtidigt finns det en rad trådar som binder samman renässansens Skåne med dagens renässans för Skåne. En hel del av dessa brukar vi tala om som »kulturarvet«. Detta arv finns bevarat som ett tidsdokument i föremål. I dräkter, byggnadsskick och i många andra ting, både i och utanför museernas samlingar, överbryggs tiden och det förgångna blir påtagligt. Men här finns det skäl för oss som ägnar oss åt bevarandet att kanske stanna upp och reflektera över vilka ting vi väljer att låta representera det förgångna. Också denna årsbok tenderar att låta de föremålsrika gruppernas arv dominera och därmed till att osynliggöra de fattigare grupperna.

Lika påtagligt som museiföremålen är det kulturarv som i form av slott, trädgårdar och enklare hus finns bevarat ute i landskapet. Tillsammans utgör dessa anläggningar ständiga synliga påminnelser om att vi är en del av ett historiskt förlopp. Lär vi oss att läsa av dem, förstår vi också mer av vårt förgångna. Mindre påtagligt, men lika mycket ett historiskt arv, är de mönster av bosättning och sociala relationer som fortfarande präglar skånskt vardagligt liv. De har skapat skillnader mellan »hög« och »låg«, »centralt« och »perifert« – för att inte tala om »svenskt« och »danskt«.

Men förutom dessa trådar finns också en direkt linje från den verkliga renässansen till vår tids »revivals« i form av festivaler och marknader, där vi kan tillfredsställa vår längtan efter konkreta och omedelbara möten med det förflutna.

Historien finns närvarande runt om oss och präglar vårt sätt att tänka och handla. Men vi är inte viljelösa kasperdockor i historiens spel, utan vi är alla deltagare i en ständig tolkning av vad historien betyder. Inte minst de senaste årens diskussioner kring den skånska särarten har visat detta.

Nu är det inte vår uppgift i årsboken att ta ställning i frågan om det är bra eller dåligt att lyfta fram en särskild och särskiljande skånskhet. Däremot ser vi det som vår uppgift att tydliggöra att en sådan process inte är en direkt och automatisk följd av historiens gång. I stället är det fråga om en process som äger rum i nutid, där vi använder historien för att legitimera våra nutida ställningstaganden. På så sätt blir vad vi gör i dag morgondagens historia. Detta är viktigt inte minst när vi handskas med kulturarvets betydelse för dagens handlingar. Vi lever i en av Europas mest invandrartäta regioner och dagens skåningar kan inte utan vidare förväntas känna sina

rötter i historiens skånska mylla. I stället för att ständigt understryka det säregna med regionen är det kanske dags att lyfta fram det generella, det som också i historien har förbundit oss med världen utanför?

Det är tveksamt om vi i dag egentligen kan tala om Skåne som en geografisk region. I västra Skåne frodas tankarna på en transnationell Öresundsregion där lite eller inget utrymme lämnas åt den östra regionändan. På andra håll i regionen riktas blickarna åt andra håll. Men däremot är idén om Skåne som en sammanhållen region en levande realitet i många andra sammanhang. Det är inte vår avsikt att delta i den kören. Men i en tid präglad av stora och snabba förändringar behöver vi en ökad medvetenhet om Skånes kulturhistoria. Inte för att verka för en ökad regional självständighet, eller något annat av dagens aktuella teman. Sådana krav har mer med nutida politiska uppfattningar än med historien att göra. Vi behöver en skånsk historia för att få ett perspektiv på dagens förändringar. Om det är något vi kan lära av historien, så är det att förändringar är oundvikliga – men att det också genom alla förändringar finns en kontinuitet, som skapar möjligheter att känna igen och orientera sig. Det är kombinationerna av förändring och kontinuitet som skapar förutsättningarna för våra ageranden i dag. Som medborgare är vi i hög grad en produkt av denna lokaliserade historia.

MARGARETA ALIN
Museichef

KJELL HANSEN
Redaktör för årsboken

HARALD GUSTAFSSON

När blev Skåne svenskt?

Ett internationellt perspektiv.

Tåget över Lilla Bält 1658.
Oljemålning, Johan Philip Lemke. Orig. i Nationalmuseum.

Skåne blev svenskt 1658. Så lyder den enkla, och på sitt sätt oomkullrunkeliga, sats som orsakar så många missförstånd. Onekligen övergick Skåne, tillsammans med ett antal andra områden, med Roskildefreden 26 februari 1658 från Danmark–Norge till Sverige. Men vad betydde det? Vad innebar det i Europa anno 1658 att ett område bytte statstillhörighet? När blev Skåne egentligen »svenskt«?

När vi idag föreställer oss en stat tänker vi på en homogen och entydigt avgränsad enhet. På kartan har den samma färg över hela sitt territorium, den är t.ex. lika klarröd ända ut till gränsen mot det blå havet eller till gränsen mot nästa stat, som kanske är grön; det röda möter det gröna vid en knivskarp gränslinje. Men så byter ett område statstillhörighet. Från det gröna avskiljs en del och uppslukas genast av det röda. Det är nu lika rött som allt annat rött.

Vi föreställer oss också staten som en nationalstat, där man i princip talar ett språk och har en nationell kultur. Ett statsbyte måste alltså, i vår föreställning, förutsätta ett nationsbyte. I annat fall blir det problem. (Och vi har i vår samtid ständiga problem som beror på att denna vår idealbild av nationalstaten i stort sett aldrig stämmer; den kulturellt homogena staten finns knappast någonstans på jordytan.) För de flesta torde termen »Skånes försvenskning« spontant förstås på detta sätt: ett påtvingat fullständigt stats- och nationsbyte, som då också rimligen måste ha lett till problem och motstånd, på kulturella/nationella grunder. Men vår tids uppfattningar kan inte utan vidare föras över på 1600-talet.

Under den tid då Skåne övergick från Danmark till Sverige såg stater inte ut på detta sätt. Våra historiska kartböcker lurar

oss när de framställer gångna tiders stater som homogena färgområden på kartan. Europa under tidigmodern tid – 15-, 16- och 1700-tal – bör snarare framställas som ett pussel. Pusselbitarna hade kommit till under medeltiden och bestod av en mängd härskarområden med olika titlar: kungariken, hertigdömen, grevskap, landskap, fria städer, furstbiskopsdömen o.s.v. Varje sådant område hade sina egna lagar och traditioner, sin egen politiska kultur och sin elit.

Det var dessa pusselbitar som sattes ihop eller monterades ner vid fredsslut och arvsskiften mellan furstehus. Ibland kunde man också såga sönder pusselbitarna och skapa nya – en bygglekplats är kanske en bättre bild än ett pussel. Resultatet blev stater som inte i någon mening var enhetliga och som absolut inte var några nationalstater. De kan mer träffande beskrivas som konglomeratstater. De var konglomerat av områden som alla var speciella på olika sätt men som av olika anledningar fått samma härskare. Ett exempel vi kan se lite närmare på är Spanien.

Kungen av »Spanien« var egentligen kung av Kastilien och kung av Aragonien, två kungariken med skilda politiska system, skilda »riksdagar« (cortes), skilda lagar och delvis olika språk. 1580–1640 var han också kung över Portugal. Som kung av Aragonien var han även kung av Neapel (hela Syditalien) och Sicilien. Som furste av huset Habsburg hade han ärvt diverse områden i Centraleuropa, viktigast de s.k. Spanska Nederländerna (ungefär dagens Belgien). Under Kastilien lydde ett stort kolonialvälde, som var organiserat i en rad vicekungadömen där många frågor sköttes lokalt. Allt detta brukar vi kalla »Spanien« och ge samma färg på kartan. Men när centralmakten i Madrid verkligen försökte centralisera

och stärka sin makt i de olika delarna, för att få ut mer pengar och soldater för de ständiga krigen, kom upproren som brev på posten. På detta sätt förlorade man på 1640-talet Portugal och lyckades bara med knapp nöd behålla Neapel och Katalonien (en del av Aragonien). Både denna pusselartade uppbyggnad och de misslyckade försöken till centralstyrning går igen i de flesta tidigmoderna europeiska statsbildningar.

Vad hände när ett område bytte tillhörighet i detta pussel? Ja, det var en fråga mellan det nya maktcentrumet och områdets politiska elit. Sverige under stormaktstiden uppvisar flera exempel på detta. 1561 blev den svenske kungen också hertig över Estland. I Estland styrde den svenska statsledningen alltså inte i namnet av svensk kungamakt utan estnisk hertigmakt; man styrde i samarbete med den lokala eliten, vilket innebar adeln, samlad i lantdagen, och den mäktiga handelsstaden Revals (Tallinns) borgare. På samma sätt byggdes stormaktsväldet ut; nya pusselbitar lades till och knöts till det svenska kärnområdet – men blev inte en del av det egentliga Sverige (vilket däremot Finland sedan gammalt var).

När t.ex. delar av hertigdömet Pommern blev svenska i västfaliska freden 1648 innebar detta inte att pomrarna skulle få samma rättigheter och skyldigheter som andra svenska undersåtar, de skulle inte lyda under svensk lag eller ha säte på den svenska riksdagen och de skulle definitivt inte fås att börja prata svenska. Pommern var ju en del av det tyskromerska kejsardömet och skulle så förbli, även om den svenska kungen blev hertig där. Nu vidtog förhandlingar om Pommerns framtida styrelse mellan lantdagen, som omfattade representanter för den lokala adeln och de viktigaste städerna, och regimen i Stockholm. Här kunde inte Stockholm diktera vill-

Skiss av Fälttåget mot Danmark 1658. Johan Philip Lemke.

koren. Det tog 15 år att slutföra dessa hårda förhandlingar innan en författning för Pommern kunde utfärdas 1663. Pommern hade kvar sina gamla tyska lagar. Provinsen styrdes – på tyska – av en den svenska kronans generalguvernör i Stralsund, i samarbete med lantdagen. Förvaltningen, rättsväsendet – ja, i stort sett allt utom den utrikespolitiska ledningen – fortsatte att fungera som förut.

Dessa konglomeratstater hade alltså inte ens samma grundlagar i sina olika delar. När Karl XI gjorde sig enväldig i Sverige gällde enväldet t.ex. inte i de andra delarna i den svenska konglomeratstaten. I Sverige blev riksdagens makt kraftigt inskränkt, men i Pommern och Estland fortsatte kungen att styra som hertig vid sidan av en inflytelserik lantdag. På samma sätt kunde den som så mäktig betraktade Ludvig XIV styra mer eller mindre enväldigt genom sina ämbetsmän i vissa provinser, till exempel i Guyenne och Maine, medan han tvingades förhandla med ständerförsamlingar i angränsande proviser, som Languedoc och Bretagne.

Under tidigmodern tid hårdnade den internationella maktkampen alltmer. Krig och rustningar krävde väldiga summor. Det var ofta en anledning för statsledningarna att centralisera och försöka få ett bättre grepp över sina provinser så de kunde ge mer i skatt. Som vi såg i det spanska fallet, var det emellertid ett vågspel som kunde sluta illa. Och den centralisering man försökte med låg på det administrativa och politiska planet, inte på det kulturella. Att få alla undersåtar att tala samma språk och känna sig som samma folk ingick inte ens i föreställningsvärlden före den moderna nationalismens födelse. Därför behöll alla europeiska stater i grunden sin konglomeratkaraktär fram till 1700-talets slut eller längre.

Om vi återvänder till Öresund anno 1658, när en statsgräns drogs genom vattnet, och behåller den allmäneuropeiska bilden i minne, är det tydligt att vi inte ska förvänta oss ett »nationsbyte«, med de associationer detta ger idag. Det rörde sig inte om ett byte från en nationalstat till en annan. Förvisso finns det uttalanden från den svenska statsledningen som visar på ambitioner att knyta det vunna fast till Sverige. Men detta fick man försöka göra inom den tidens spelregler. Avträdda områden överallt i Europa brukade behålla sina lagar och privilegier, sina institutioner och sedvänjor, och detta garanterades också i frederna 1658 och 1660.

Precis som i Pommern följde förhandlingar om det praktiska genomförandet mellan skåningarna och regimen i Stockholm. 1662 sammankallades en ständerförsamling bestående av adel, prästerskap och stadsrepresentanter i Malmö. Efter förhandlingar enades man den 18 september 1662 om Malmö recess, som blev »grundlag« för Skånelandskapen som del i den svenska konglomeratstaten. Här slogs det fast att alla gamla lagar och privilegier från den danska tiden skulle gälla även i fortsättningen. Samtidigt knöts dock Skånelandskapen närmare Sverige än t.ex. Pommern genom att adel, präster, borgare och bönder fick sända representanter till den svenska riksdagen. Den skåneländska eliten hade alltså lyckats uppnå ett politiskt inflytande i Sverige, samtidigt som den behöll t.ex. de generösare danska adelsprivilegierna. Det var skåningarna nog ganska nöjda med, och det är knappast troligt att de kände sig utsatta för någon hård »försvenskning«.

Under den danska tiden hade Skånelandskapen varit starkt intregrerade i riket. Skåne var en av de mest centrala danska provinserna, där många högadliga danska släkter hade sina

Övergången över Stora Bält.
Oljemålning, Johan Philip Lemke. Orig. i Nationalmuseum.

gods. Visserligen var Skånelandskapen ett av de tre separata lagområdena i Danmark; de andra var Jylland och Själland m.fl. öar. Men de gamla lagområdena spelade efter medeltiden inte så stor roll, eftersom 1500- och 1600-talens lagstiftning i de s.k. recesserna gällde för hela riket. Riksgränsen genom Öresund innebar alltså att Skåne kom i en mer speciell ställning inom Sverige än det hade haft i Danmark. Nu blev Skånelandskapen en egen del i den svenska konglomeratstaten, med betydande särställning. I stället för att tala om en »försvenskning« omedelbart efter 1658 borde man kanske snarare tala om en »förskånskning«.

Detta skulle dock komma att förändras. Under det s.k. skånska kriget 1675–1679 var Danmark–Norge ytterst nära att återta det förlorade Östdanmark. Den svenska statsledningen fann det säkerhetspolitiskt nödvändigt att knyta provinserna ännu närmare Sverige. Dessutom innebar enväldets framväxt från 1680 och framåt en allmän centralisering av makten i Sverige till kungen och hans rådgivare, en centralisering som gällde Sverige lika väl som de baltiska provinserna eller Skåne.

Målet blev nu att inkorporera Skånelandskapen med Sverige. Formellt måste det ske på frivillig väg, eftersom privilegier enligt den tidens synsätt bara kunde ändras med de priviligierades samtycke. Ett påtryckningsmedel hade man i och med att riksdagsrepresentationen tagits från de skånska landskapen i samband med kriget. Det började i mars 1681 med att ombud för prästerskapet anhöll om uniformitet i gudstjänstliv och undervisning. Städerna följde efter och ansökte om att få följa svensk stadslag. Adeln församlades i Malmö 1683 och anhöll om att svensk lag måtte införas, även om

man reserverade sig för sina privilegier. Därmed var den formella »försvenskningen« genomförd. Vid 1686 års riksdag var Skånelandskapen representerade. På detta sätt blev Skåne formellt en del av det egentliga Sverige och den nya riksgränsen i Öresund blev ännu kraftigare markerad, åtminstone i teorin. Skånelandskapens tid som »egen« enhet var över.

Förvaltningsmässigt, politiskt och kyrkligt var Skånelandskapen nu förvandlade till svenska län och ett stift inom den svenska kyrkan. Det var en ovanligt total integration av ett nytt område, men den saknar inte motsvarigheter i tidens Europa. De områden Frankrike erövrade vid 1600-talets slut försökte Ludvig XIV:s regim integrera i det franska kungariket, även om de gamla lokala strukturerna i stort sett fanns kvar. I Spanien genomfördes omkring 1710 reformer som avskaffade mycket av skillnaderna mellan Aragonien och Kastilien, men de två lagsystemen avskaffades inte, och områdena utanför den iberiska halvön fick inte sina positioner ändrade. Mest total var väl den union som skapades av England och Skottland 1707, när de två parlamenten slogs samman (men annat, som kyrkan, fortsatte att vara åtskilt). Enheter i konglomeratstaterna kunde alltså ibland integreras närmare, även om det skånska uppgåendet i Sverige var ovanligt totalt, i varje fall på ett administrativt och politiskt plan.

Kan man alltså tala om en »försvenskning« av Skåne 1683? Termen är mångtydig. Om vi menar en formell, lagmässig integration i Sverige så genomfördes den onekligen på papperet. Men lagstiftning och verklighet är två olika saker. Ingen som läser lagen kan tvivla på att det idag är förbjudet att cykla mot enkelriktning, och ingen som dagligen vågar livet i trafiken i Lund tror att cyklister normalt bryr sig om detta. På

Slaget vid Lund 1676.
Oljemålning, Johan Philip Lemke. Orig. i Nationalmuseum.

samma sätt skulle vi behöva undersöka hur det förhöll sig i den lokala verkligheten med denna adminstrativa, juridiska och kyrkliga integration. Som Hanne Sanders visar i sin artikel, saknas här emellertid forskning på viktiga fält. Det är svårt att uttala sig om hur snabbt efter 1683 Skåne »försvenskades« i denna mening, även om utvecklingen tvivelsutan har gått i riktning mot en närmare integration i staten.

Men med »försvenskning« menas ofta även en förändring av människors kultur och identitet, en ändring av »nationaliteten«, och då hamnar vi utanför 1600-talets tankevärld. Ingenstans försökte man vid denna tid tvinga lokalbefolkningen att tala andra språk, klä sig på ett nytt sätt eller förändra sina livsmönster. Idén om en enhetlig »nationell kultur« som alla inom staten måste dela fanns inte. I Frankrike talade ännu under tidigt 1800-tal en majoritet av befolkningen andra språk än det vi förstår som franska, och i det svenska väldet talades svenska, finska, tyska, norska, samiska och sålunda också danska. Men Gud skulle hyllas på samma språk inom samma kyrka, och därmed blev kyrkospråket svenska. Det påverkade i hög grad undervisningen, och de skånska dialekterna kunde relativt lätt glida över till svenska. I detta behöver inte ligga en »nationalistisk« vilja att breda ut svenskan.

I stället för att fråga sig om den tidens människor hade våra nationella identiteter – och vara ganska säker på att få ett nekande svar – borde man fråga efter vilka identiteter de hade. För visst använde de ord som »dansk«, »svensk«, »skåning« och »lundensare«. Vad menade de? Den historiska forskningen har ofta utgått från att de menade samma saker som vi gör idag. Som redan framhållits är det inte särskilt troligt, med tanke på hur områden satt samman och stater var uppbyggda

i den tidens Europa. Man kunde t.ex. mycket väl samtidigt vara lika mycket finne (tala finska) som svensk (vara svensk undersåte). Det kan rimligtvis inte heller ha varit lika dramatiskt att tänka sig att behöva byta statstillhörighet på 1600-talet som det framstår för oss idag, eftersom alla då visste att sådant hela tiden hände runt om i Europa. Områden erövrades, områden ärvdes av nya furstehus, den politiska kartan ritades ofta om. Även där det inte skedde så ofta, som i Norden, måste medvetenheten om att det kunde ske ha varit högre än idag. Det verkar rimligt att den enskildes identitet var mindre knuten till sådana politiska enheter än den är idag.

Det vore angeläget för framtida historisk forskning att försöka ta reda på mer om hur den tidens identiteter samspelade med och förändrades under omvälvningarna kring Öresundsregionen under sent 1600-tal. Det gäller inte bara Skåne. Man kan fråga sig om människor på Själland såg annorlunda på sig själva efter att ha hamnat i den danska statens gränsområde? Fanns det en regional öresundsidentitet före 1658? Fanns det kanske en sådan också efter 1683? Sådana frågor blir möjliga att ställa om vi lämnar den anakronistiska föreställningen om en nationell »försvenskning« som tankeram.

För att inte bara sluta med frågetecken vill jag till slut våga ett påstående. Skånes relativt snabba politiska, administrativa, judiciella och kyrkliga integration i Sverige efter 1683 bildade basen för att det skulle kunna försvenskas i kulturell mening – i samma takt som övriga Sverige försvenskades under 1800-talets slut. Sädesfälten och gässen blev då en del av svenskheten, lika väl som röda små stugor vid mellansvenska sjöar och samer med renar och kåtor. Skåne blev, i den meningen, svenskt när Sverige blev svenskt.

HÅKAN NILSSON

Var finns det skånska kulturarvet?

Utställningen *Österlens Folkdräkter.*

Vid Sverige är fäst en liten jordlapp som kallas Skåne, för att visa detta Sverige, hur det övriga Europa ser ut. Denna bild av Skåne gav R.H. Stiernsvärd 1838. Reselitteraturen inrymmer många liknande betraktelser. Hundra år senare skriver Louis Arméen i en artikel om det skånska kulturlandskapet: »För uppsvensken som kommer till Skåne, tycks Sverige ta slut vid Hässleholm. Dit sträcker det gamla Göta lejon fram sin nordiska tass för att fasthålla sitt dyrbara sydländska byte, men sedan är det bytet, inte lejonet man ser. Landet är så olika allt vad uppsvensken förut skådat. Han kan knappast tro, att detta rika gyllene fruktfat hör hemma bland husmanskosten på det Svenska folkets i regel så karga matbord. Han tycker sig vara nästan på utländsk botten.«

Skåne har ofta beskrivits med de välkända bibliska orden: »Landet Gosen som flyter av mjölk och honung«. Om landskapets invånare finns det kanske ännu flera bilder. Den livlige, klurige göingen, som Carl Linnæus föredrog; ställs ofta mot C.A. Ehrensvärds flegmatiske slättbo som var »Rödlätt, påklädd; och ätande«. Den resande guvernanten, Gustava Lovisa Påhlman, beskriver 1852 bondhustrurna i Röstånga: »Då vi äntligen efter svår resa gjorde anhalt vid Rödstånga och fingo förfriska oss hos gästgifarehustrun blev jag och mamsellen Roos inhysta i ett av de inre rummen bredvid helgdagsklädda bondkvinnor, säkerligen av de förnämsta /.../ dock kunde jag inte låta bli att dra på munnen när den tunna mamsell Roos fick bänka sig med tre ytterst välmående hustrur, lika stora väl på längden som på bredden liksom deformerta av klädedräkten och stora styvstärkta huvuddukar...«

Som en följd av den skånska länssammanslagningen samt

broförbindelsen med Själland har debatten om landskapets identitet tagit ny fart. Kanske är det också så, att vi har ett behov av att sammanfatta, analysera och blicka framåt med anledning av det nya millenniet. Hur som helst har det flitigt debatterats om hur och om man kan definiera Skåne som en region med ett speciellt kulturarv.

Att vi har ett mångfacetterat kulturarv som gärna betecknas som speciellt skånskt är nog de flesta överens om. Men om man berör frågorna om kulturarvets homogenitet blir tolkningarna svåra att sammanfatta. Vad är ursprungligt eller nytt? Hur rör sig kulturpåverkan mellan stad och land, mellan olika samhällsskikt och invandrarkulturer? Vilka kriterier påverkar synen på var man skall sätta gränsen för det skånska? Finns det ett Skåne eller flera? Och hur är det med det skånska kynnet?

Skånsk schablon.

Det finns många företeelser som vi lite urskiljningslöst etiketterar som »typiskt skånska«. Det mesta har en »folkloristisk touche« och har sitt ursprung i det försvunna bondesamhällets odlingslandskap. När museimannen arbetar med att sätta in ett lokalt föremål i ett kulturhistoriskt sammanhang, är det mycket lätt att falla för frestelsen att »schablonisera«. Konsten, litteraturen, filmen och poesin flödar över av väl tillrättalagda bilder av Skåne. Reseskildrarna målar upp landskapet med breda penslar. De bästa bilderna och de mest färgstarka citaten dyker med jämna mellanrum upp i utställningssammanhang. Många stora populärvetenskapliga skåneböcker förmedlar lokalpatriotisk nostalgi. När Radio Malmöhus inför millenniumskiftet efterlyste kandidater till »årtusendets skå-

ning« låg givetvis Edvard Persson långt framme i förslagsrummet. Det finns mängder av symboler för Skåne: slättlandskap, pilevallar, sanddyner, rapsfält, sockerbetor, möllor, storkar, korsvirkeshus, medeltidskyrkor, dösar, gäss, ål, sill, spettkakor, häradsdräkter, ja listan kan göras lång.

Turistnäringens broschyrer marknadsför våra skånska städer med schabloniserade, lite otidsenliga prefix; lergökastan Ängelholm, Christian IV:s Kristianstad, snapphanebygdens Hässleholm, korsvirkesidyllens Ystad, studenternas Lund etc. Det är som tiden stått stilla och man idylliserar gärna kring sitt historiska arv och sina lokala traditioner. Det vore intressant att ställa sig frågan om den traditionellt omhuldade schablonen av Skåne och skånskheten kommer att hålla i sig i hundra år? Är det kanske, som Jonas Frykman säger, att vi har ett stort behov av att »värma oss« med tanken på vår skånska identitet?

I dag talar man inom etnologin mycket om tillhörighet. Identitet, modernitet och uppbrott präglar människans syn på sina rötter och kulturarv. Museerna kritiseras ofta för att presentera det förflutna i »folkloriserad form«. Museimannen tillrättalägger gärna den kulturhistoriska identiteten efter »gamla kända sanningar«. Jonas Frykman menar att detta sätt att presentera kulturarvet har blivit en slags »modern folktro«. Han skriver i *Rig* nr 2 1999: »När kända hållpunkter, som nationen, samhället, släkten och bundenheten till en plats förlorar i betydelse, ja då skyndar alla och envar att fylla tomrummet med kultur och föreställd gemenskap. Samtidigt som det formella medborgarskapet minskar i betydelse /.../ ser vi hur människor värmer sig vid tanken på att de ändå har den kulturella identiteten – att de hör hemma någonstans på kar-

Edvard Persson besöker Kulturen 1951.

Julpreludier i Blekingestugan, Kulturen, 1944.

tan och i historien«.

Som museiman känns det både spännande och ängsligt att följa debatten inom museivärlden om vilken roll museerna skall spela i framtiden. Hur skall insamlingsarbetet bedrivas? Vems är museet? Vem har företräde att tolka och formge vår historia och identitet? Är de stora föremålssamlingarna bara ett hinder som håller oss kvar i en förstelnad kulturarvssyn? Är kulturarvets förankring i det skånska landskapet en museal konstruktion eller är det rentav en kulturhistorisk verklighet? För att förstå hur kulturpåverkan utifrån etablerar sig i olika delar av landskapet och med tiden utvecklas till något »typiskt skånskt« måste man se på landskapets historiska gränser med kulturgeografiska och kulturhistoriska glasögon.

Skånes kulturbygder.

Jordarterna och terrängen som framträdde efter issmältningarna blev en förutsättning för de olika kulturbygdernas uppkomst och utveckling. Landskapet Skåne visar många olika ansikten. I norr, där den näringsfattiga urbergsmoränen dominerar finns det bygder som är mer lika Halland, Småland och Blekinge än övriga Skåne.

Arkeologernas kartläggning av bosättning från tidig bondestenålder och framåt sammanfaller med utvecklingen från historisk till modern tid. Befolkningstätheten är störst i söder och väster där jordarna är leriga och kalkrika; från Kullabygden till Ven – Landskronaslätten via Söderslätt och Ystadslätten till Österlen. En tidig befolkning finns också på Kristianstadsslättens lättbrukade jordar. Områdena »mellan skogen och plogen« har tidigt präglats av boskapsskötsel. Det är också här och i skogsbygderna man var först med att bedriva

hantverk och hemslöjd i traditionell mening. I detta sammanhang är det intressant att jämföra den förhistoriska befolkningskarteringen med 1999 års kommunala befolkningsstatistik för Skåne län; kommunerna i norra, östra och centrala Skåne tappar till kommunerna i väster och i söder.

Så uppstod alltså tidigt bygder som var präglade av de likartade levnadsbetingelserna. Ännu under 1800-talet, innan den agrara utvecklingen och skiftena ägde rum, var byamannens värld mycket sluten. Vi har i dag svårt att göra oss en uppfattning om denna inåtvändhet med byn som hjulets nav och en omkrets på kanske en mil. Utanför låg en främmande värld man hade skäl att vara på sin vakt mot. Sigfrid Svensson har definierat detta i sin bok *Bygd och Yttervärld* (1979): »Med bygd menas ett område inom vilket innebyggarna stått i närmare beröring med varandra än med utanför boende och där den folkliga kulturen blivit likartad genom samma traditioner och samma historiska förutsättningar. Yttervärlden å andra sidan innebär antingen ett motsatsförhållande av rent regional natur, den ena bygden gentemot den andra, eller en kombinerad socialgeografisk motsättning, staden (och dess motsvarigheter) gentemot landsbygden.«

Den skånska häradskartan har använts flitigt som grundkarta för att redovisa förekomst och spridning av materiell och andlig folkkultur. Även om häraderna var juridiskt kamerala enheter, följer många gränser de urgamla naturbetingade kulturgränserna. Sigfrid Svensson delar in Skånes kulturbygder i fyra huvudgrupper, där naturgränser som åsar och vattendrag löper som en lodrätt och en vågrät linje som korsas i mitten; nordvästra och nordöstra Skåne, sydöstra och sydvästra Skåne. Vägnäten och närmsta stad är också viktiga kri-

terier i bygdebegreppet. Varje bygd har sin »huvudstad« mot vilken vägnätet riktar sig. Varje stad präglar sitt omland med sina handelstraditioner och sitt administrativa styresskick.

Västra Skåne, med större kontaktyta mot kontinentens handel och sjöfart, har alltid varit mer mottagligt för nyheter utifrån (innovationsområde) medan östra Skåne har varit mera konservativt och traditionellt (reliktområde). Detta menar jag bestämt fortfarande gäller, i synnerhet på landsbygden. Skåne har naturligtvis rent geografiskt legat bra till för olika slags kulturpåverkan. Bygdeavgränsningen är viktig för att förstå hur nyheterna har sipprat in och var de har avstannat. Det som i dag betecknas som skånskt har sakta etablerat sig i de olika bygderna under seklernas gång; Järnålderns klinehus, 1800-talets väderkvarnar, och pileplanteringens 1700-talsnytta har naturligtvis anammats i landskapet där det funnits ett behov och naturliga förutsättningar.

Med denna metod att dela in Skåne i olika kulturbygder i bagaget började jag under 1970-talet att arbeta med den skånska hembygdsrörelsens kolossala samlingar. Under 80-talets länsmuseala uppdrag i Kristianstad slog det mig ofta hur användbart Sigfrid Svenssons bygdebergepp var, och som österlenbo ser jag det tydligt än i dag. Bor man i Kvärrestad är man en kvärrsing; bor man i Bollerup är man en bollstring.

Sigfrid Svenssons bygdebegrepp och termer som »relikt- och innovationsområden« ser man dock sällan i etnologiska forskningssammanhang i dag. För mig som museiman och kulturmiljövårdare, är och har de varit omistliga i synen på landskapet och dess kulturyttringar. Om jag i stället för byg der pratar om Skånes fram- och baksida, får jag genast med mig alla på noterna. Där har vi våra nya skånska bygder,

En bild av det »typiskt skånska«?

präglade av storstadsregion och infrastruktur i väster, rekreations- och avfolkningsbygd i öster!

Kulturarvet och museerna.

Det är sant att museerna; vars uppgift är att vårda och levandegöra kulturarvet; ofta frestas att schablonisera och tillrättalägga i sina produktioner. Det är intressant att studera problemet eftersom det är sprunget ur en kontinuerlig historisk tradition väl grundlagd under 1800-talets forn- och folkminnessamlande. Från denna pionjärtid kommer den största delen av våra museisamlingar och dokumentationen av dem. Vi är många som arbetar mycket och gärna med detta tidiga material, eftersom vi känner att våra besökare har en stark önskan att se dem.

På 1860-talet, när den svenska folkminnesrörelsen gick som en våg över Skandinavien, började en bitvis mycket intensiv och märklig insamling av folkkulturen. I Lund tog man redan 1865 initiativ till bildandet av en förening för skånska fornminnen, då ett mycket vitt begrepp. När så Kulturhistoriska föreningen i Lund 1882 skrev sina stadgar står det: »Hufvuduppgiften är, att samla allt som kan tjäna till upplysningen af kulturutvecklingen från äldre till nuvarande tid /.../ en lefvande bild blir lämnad af folkens lif såsom det rört sig och ännu rör sig i södra Sveriges landskap, aftecknande sig i husgerådet och i dräkten i sysselsättningen och i yrket.«

Från 1880-talet och under femtio år framåt startades en mängd fornminnes- och hembygdsmuseer runtom i Skåne. Bakom insamlandet fanns oftast en eldsjäl. Förebilderna utgjorde de tre stora i nordiskt samarbete; Kulturens Georg Karlin, Danskt folkemuseums Bernhard Olsen och Nordiska

museets Artur Hazelius. Många av dessa fornminnesföreningar utgjorde sedan grunden för senare stadsmuseer som t.ex. Kristianstad och Ystad. Ystads stadsmuseum är kommunalt, men dess samlingar ägs fortfarande av Ystads Fornminnesförening. En stor del av kulturhistoriska föremålen kommer ursprungligen från den läroverkssamling som Nils-Gustav Bruzelius insamlade jämsides med sin rektorsgärning på Ystads läroverk. Bruzelius, docent i arkeologi, var en av dessa förgrundsgestalter i folkkulturens insamlande som Arthur Hazelius hade stor nytta av i sin uppbyggnad av Nordiska museets samlingar. Han skrev 1872 boken *Allmogelivet i Ingelstads härad.* Denna skildring är ett utomordentligt dokument över hur präglade den tidens museimän var av tidsandan när de samlade in kulturarvet.

Utveckla den gamla forskningen.

1999 fick Ystad möjlighet att inom det regionala projektet *Renässans för Skåne* realisera utställningen *Österlens folkdräkter.* Det var ett ypperligt tillfälle att studera insamlingen och dokumentationen av folkdräktsmaterialet från sydöstra Skåne som den gjordes i Hazelius anda för 130 år sedan. Utställningens kärna var de plagg som Bruzelius samlade till Nordiska museet, samt de kataloguppgifter och den korrespondens som hör till insamlingsarbetet. Dessutom lånades plagg från Nationalmuseet i Köpenhamn, Regionmuseet i Kristianstad, Malmö museum, Kulturen i Lund och från Österlens museum. Samtliga dräkter och dräktdelar var insamlade från 1870 och femtio år framåt.

Det är uppenbart att man valde att samla in det samtiden uppfattade som exotiskt, det som räknades som ett arv från

en ålderdomlig eller främmande kultur. Resultatet skulle pedagogiskt ställas upp i tavlor, »scenerier«, som ofta arrangerades i tablåer som återgav livets högtider. Detta var symptomatiskt för tiden. Man samlade in det som de mest välbärgade bönderna hade i sin ägo och redovisade föremålen i rikt överlastade interiörer. Den grå vardagen, d.v.s. hur husmän, daglönare och löskefolk gick klädda, iscensattes aldrig eftersom det inte passade in i konceptet.

De plagg som finns bevarade i dag samlades in för att ingå i den tidens pedagogik. Dokumentationen kring dem är naturligtvis också präglad av hur man försökte bevara det exotiska, rika och ålderdomliga. Det var detta material Sigfrid Svensson arbetade med när han skrev sin avhandling *Skånes Folkdräkter* 1936 och som han så väl kompletterade med arkivforskning, fältarbete och jämförande studier av det nordiska/europeiska dräktskicket.

I utställningen *Österlens folkdräkter* använde vi oss medvetet av samma pedagogik som Hazelius gjort – men vi var noga med att ha ett källkritiskt förhållningssätt till materialet. Vi fick utgå från de uppteckningar som Bruzelius och hans samtida kollegor hade gjort, något nytt finns inte att få. Vi kompletterade med att vaska fram nya frågeställningar som kan vara greppbara att forska kring, vi utarbetade en metod att arbeta med föreläsningar, seminarier och praktisk kursverksamhet för att finna ny kunskap. Den förbisedda föremålsforskningen kan fortfarande ge många pusselbitar i tolkningsarbetet av kulturarvet.

Jag vågar således påstå att det faktiskt finns ett levande skånskt kulturarv. Håkan Westling definierar den skånska humorn som ett faktum i antologin *Humorn i Lund*. Som exilskåning i perioder har jag en stark erfarenhet av hur speciellt matintresset är för skåningen. Detta har också matetnologerna bekräftat åtskilliga gånger. Men inte minst finns en stor och viktig del i våra lokala kulturhistoriska museisamlingar. Vi behöver inte stirra oss blinda på kontexten! Föremålen kan genom sin blotta existens berätta mycket om liv och levnadsbetingelser. Form, färg, stil, teknik och material berättar mycket om tillverkaren och brukaren, både i lokala och globala sammanhang.

Ett bra exempel på detta, och som också fått stor uppmärksamhet, är *Tutanchamonprojektet* på Textilhögskolan i Borås. Genom att studera och analysera de plagg man hittade i gravkammaren har man försökt att återskapa dem. Därigenom har man erhållit ovärderliga kunskaper om textiltillverkningen i det forntida Egypten samt en oändlig kringkunskap att forska vidare på. Vilka fantastiska kunskaper om renässansmänniskan har inte studierna och uppbyggandet av regalskeppet Wasa givit?

Föremålen borde få en renässans. De är långt ifrån döda och ointressanta ur forskningssynpunkt. Vi borde lära oss av arkeologerna! Vad vore deras forskning utan artefakterna?

BRITTA HAMMAR

Folkdräkten. Modedräkt med skånsk lokal prägel.

Borgare från Malmö. Epitafieskulptur i Sankt Petri kyrka.

FOLKDRÄKTSRÖRELSEN ÄR I DAG mycket livskraftig och samlar i sina led entusiaster som studerar och dokumenterar dräkt och dräktskick i det förindustriella bondesamhället på ett mer metodiskt och seriöst sätt än i rörelsens barndom. Ute i länen har dräktråd bildats med uppgift att sammanställa och tillhandahålla den information som idag finns hos Hemslöjden, Hembygdsförbundet, Ungdomsringen, på museerna och i privat ägo.

Trohet mot orginalplaggen eftersträvas vad gäller material, snitt och sömsätt och man är noga med att de kombineras korrekt och bärs vid rätt tillfälle. Vardagsdräkten såväl som helgklädseln, varierade beroende på de sysslor som skulle utföras och på graden av högtid. En vanlig söndag var kyrkdräkten betydligt enklare än vid årets och livets högtider då de allvarsammaste plaggen kom till användning.

Skånsk dräkt skiljer sig rätt markant från dräkter i övriga Sverige. Den bär tydliga spår av renässansmodet under 1500- och 1600-talen, vilket har sin förklaring i de politiska och ekonomiska förhållanden som då rådde. Skåne tillhörde fram till 1658 det danska riket, som trots tidvisa inre stridigheter upplevde en allmän högkonjunktur baserad på export av säd och framförallt oxar till kontinenten.

Handelsstäderna Ystad och Malmö växte och blomstrade. Nya varor, hantverkare och handelsmän kom in i landet. Borgerskapet blev rikare, vilket kom till uttryck i klädedräkt och bostadsskick. Adeln renoverade gamla borgar och byggde nya slott, som fick ståndsmässig inredning. Den spenderade stora summor på kläder, smycken och överdådiga gästabud. Bönderna investerade sitt överskott i kapitalvaror, silver, bohag och dräkter.

Den ökade lyxkonsumtionen föranledde kronan att försöka stävja penningslöseriet med hjälp av överflödsförordningar, som reglerade ceremonierna i samband med bröllop, barndop och begravningar. Onyttig import av t.ex. spetsar, fina tyger, kryddor, öl, vin och konfekt förbjöds. Myndigheterna uppmuntrade manufakturverksamheten inom landet och startade redan 1616 ett eget ostindiskt kompani. Var och en skulle klä sig efter sitt stånd, helst i inhemska material. Detta gällde särskilt borgerskapet och bönderna men också prästerna borde föregå med gott exempel och klä sig enkelt. Kungahuset och adeln, som skulle representera landet utåt, tilläts uppträda med större extravagans, dock inte så att adeln på något sätt fick överglänsa kungen.

Det var viktigt att det perifert belägna Danmark inte uppfattades som ociviliserat. Kungahuset var befryndat med regerande kungahus ute i Europa och höll sig noga underrättat om seder och bruk och det senaste i modeväg. Adeln skickade sina söner utomlands för att de skulle avsluta sin uppfostran vid utländska universitet. Några av dem tjänstgjorde i flera år vid t.ex. det sachsiska hovet. De unga männen ombads att noga ge akt på klädedräkt och ceremonier och rapportera hem. Utlänningar, som var bosatta i städerna, kom givetvis att påverka klädedräkten hos det inhemska borgerskapet och i förlängningen också hos bönderna.

Det allmänna välståndet i landet ebbade ut under sista delen av Christian IV:s regering och tog för Skånes del definitivt slut vid övergången till Sverige år 1658. En lång nergångsperiod, som verkade konserverande på böndernas bostadsskick och klädedräkt tog vid.

Hur såg då renässansmodet ut på dansk botten? Generellt

kan sägas att mot 1500-talets slut blandades spanska och tyska influenser med engelska, franska och holländska drag och under 1600-talet blev det rent franska inflytandet dominerande när det gäller högreståndsdräkten. Borgerskapet och bönderna bar det franska modet i en mer holländsk tappning.

Bevarade plagg från perioden 1500–1600 finns endast i de kungliga samlingarna på Rosenborg i Köpenhamn och då främst från 1600-talet. I övrigt får man söka information hos skriftliga källor och bilder av olika slag. Porträttmålningar blir vanligare under 1500-talets andra hälft bland rikets styrande skikt. Den yttre gestalten ansågs återge också människans inre egenskaper. Ett vackert yttre speglade en ädel själ. Dräkt och tillbehör målades följaktligen med minutiös noggrannhet.

I Bosjöklosters kyrka finns ett altarskåp, skänkt av fru Birgitte Laxmand år 1588. Skåpet är troligen tillverkat år 1515 av en tysk eller holländsk mästare. Porträtten på dörrarnas yttersidor förmodas vara målade av Tobias Gemperlin strax innan kyrkan fick det som gåva. De föreställer dels donators föräldrar Povl Laxmand och Thale Holgersdatter Ulfstand, dels Birgitte själv och hennes förste man Peder Bille.

Povl Laxmand (153?–1557) är iförd svart, kort hermelinfodrad mantel, som både värmde och gav status. Pälsfodrade plagg bars av både kvinnor och män vintertid som skydd mot kylan, men under 1500-talets senare del började man även ståta i dem på sommaren. Hans tröja med skört är svart, liksom puffbyxorna. Guldknappar och guldkedja kontrasterar glänsande mot den sobert svarta dräkten. Den massiva, fyrkantiga kroppshyddan bärs upp av två slanka ben klädda i stickade silkesstrumpor, precis som modet föreskrev. Det kortklippta, mustaschprydda huvudet vilar på den vita pipade

Povl Laxmand och Thale Ulfstrand.
Målning på altarskåp i Bosjöklosters kyrka.

kragen. Stickade silkessplagg var mycket dyrbara och följaktligen åtråvärda. Både tröjor och strumpor framställdes i det av Christian IV år 1622 startade Silkeverket i Köpenhamn, men de flesta var säkert importerade via holländska köpmän. Tröjorna bars under dräkten och syns därför aldrig på porträtten men väl i kungens och adelns räkenskaper. I sydvästra Skåne ingick stickade ulltröjor med renässansdrag mycket tidigt i den kvinnliga folkdräkten.

Fru Thales (153?–1604) silhuett är, som modet föreskrev, kägelformad. Hon är iklädd en svart, vid överklänning, som har två breda bårder med sirliga rankor längs nederkanten på spanskt manér. Klänningen har en kort puffärm och bärs över en underklänning med synligt, enfärgat grönt liv och magnifikt stormönstrad kjol. Den grova guldkedjan är lagd i tre varv runt halsen, där pipkragen omsluter ett ungt, fräscht ansikte. Det lilla huvudet täcks av en pärlstickad hätta under vilken den spetsprydda kanten på en vit undermössa tittar fram. Rika adelsdamer kunde äga fem, sex stycken sådana hättor besatta inte bara med pärlor utan också med ädla stenar och guld. Det var viktigt att de syntes, så när baretten togs upp i kvinnomodet placerades den kokett över ena örat och hatten blev löjligt liten och satt mitt på huvudet.

Det sobert eleganta parets klädsel har starka drag av det mörka, strama spanska modet som blev allt vanligare i Danmark på 1500-talets andra hälft. De är förmodligen avbildade, som de såg ut vid sitt bröllop år 1552 och dräkten är för tidpunkten mycket modern.

Peder Bille (15??–1585) ger ett något slankare intryck än sin svärfar. Hans korta, svarta mantel kontrasterar livfullt mot den intensivt röda underdräkten, bestående av skörttröja med

Birgitte Gøye.

Drottning Sophia av Danmark.

antydan till gåsmage och puffbyxor, pluderhosen, av en typ där fodertyget pöser ut, som var mycket populära i Tyskland och länge hörde till legoknektarnas utstyrsel. Unga franska och engelska ädlingar avbildas ofta i färgsprakande tröjor med präktiga inbyggda gåsmagar. Gyllene strumpeband, guldknappar och treradig guldkedja med hänge, tillsammans med en svart värja, fullbordar elegansen, som kanske är herr Peders brudgumsdräkt vid bröllopet omkring 1580.

Fru Birgitte (155?–1592) står iförd en svart kortärmad, vid mantel med uppstående krage och en likaledes svart, ärmlös överklänning över vit underklänning. Korta kappor bars också av kvinnor och fanns i två varianter, med eller utan ärm. Birgittes är av den först nämnda typen, som var särskilt vanlig i Tyskland. I Danmark var långa mantlar den ärbara kvinnans hederstecken och den korta kappan slog aldrig igenom utanför hovet närstående kretsar. Fru Birgitte bär inga smycken, hon har vit pipkrage och huvudet täcks av en svart mössa med röd kant, möjligen prydd av en smal guldspets. Undermössan är enkel och vit.

Man kan anta att Birgitte Laxmand var änka efter sin förste man Peder Bille när skåpets målningar utfördes. Han dog på Bosjökloster år 1585 och begrovs ett år senare i kyrkan där.

I Bosjöklosters kyrkas kor hänger ett epitafium över familjen Laxmand Ulfstand, där alla familjemedlemmarna knäböjer på tofsprydda, röda kuddar framför en altartavla med uppståndelsemotiv. De allvarsamma svarta kyrkdräkterna lyses upp av de vita kragarna och den rika smyckeprakten med former som återfinns hos sentida allmogesmycken. Männens juvelprydda hattar och stiliga värjor ligger väl synliga på golvet. När målningen, gjord av samme Tobias Gemperlin som till-

Peder Bille och Birgitte Laxmand. Målning på altarskåp i Bosjöklosters kyrka.

Epitafium över familjen Laxmand/Ulfstrand. Bosjöklosters kyrka.

skrivs porträtten på altarskåpet, var färdig någon gång före 1600 var alla i familjen utom fru Thale döda. Hon är avbildad iförd sin änkedräkt med vitt dok över mössan.

Den folkliga sorgdräkten har ända långt in på 1800-talet behållit drag som under 1500- och 1600-talen tillhörde det allmänna dräktskicket. Sorgkåpan, som täcker änkans huvud på J.G. Sandbergs bild av sörjande bondfolk från Torna härad, var under senmedeltid och renässans en helt vanlig kappa, buren över huvudet till skydd mot väder och vind. I Danmark användes den på sina håll av gifta kvinnor som kyrkdräkt ännu under 1600-talets andra del, trots prästernas motstånd. Så övertäckta kunde ju kvinnorna ta sig en tupplur under gudstjänsten utan att det syntes. Enligt gällande förordningar fick endast änkor och nära anhöriga som hade sorg bära kappa på huvudet, vilket också var tillåtet vid begravningar. Detta bruk höll sig kvar länge bland allmogen i Skåne och på danska Samsö. Det spetsprydda hyeklädet, som bärs över kluten på bilden, har också sina rötter i renässansens sorgdräkt.

År 1592 besökte malteserriddaren Augustin von Mörssberg und Beffort Danmark. I sin reseskildring berättar han om ett märkvärdigt bröllop i en stor dansk by nära Munka Ljungby i nordvästra Skåne som han deltog i vid sitt besök hos »Jakob Krabbe till Vegeholm«. På Vegeholm satt vid tillfället Jakobs brorson, Mogens. Jakob själv dog, enligt den danska adelskalendern, 1587 och hans yngre bror Tage står samma år som ägare till Skillinge sätesgård. Om dessa uppgifter stämmer, har von Mörssberg förväxlat de båda brödernas namn.

Brudens far var arrendebonde under Skillinge och måste ha varit en ganska betydande man eftersom godsherren kom till

bröllopet och till på köpet i sällskap med en utländsk gäst. Augustin von Mörssberg bevistade både vigselceremonien och den efterföljande festen i brudens hem. Hans akvarell av den grant utstyrda bruden är så vitt jag vet den första bilden på en skånsk bondflicka i bruddräkt. Von Mörssberg skriver: »Märkliga att skåda var därvid såväl ceremonier och bruk som klädsel, särskilt då bruden iklädd kjortel och tröja i blått, översållad med delvis förgyllda silverbleck i form av allehanda bokstäver, blommor, rosor, stjärnor och symboler enligt föregående teckning. Hon bar vidare ett brett bälte i rött, likaledes försett med allehanda ting såsom bjällror, även klockor påsydda runtom. Huvudet var sällsamt utstyrt, ja det riktigt glänste.«

I en not säger han att: »Varje by eller församling har en sådan bruddräkt.« Om han avser hela stassen eller endast silverprakten framgår inte klart. Låt vara att tröjan är försedd med moderiktiga axelkarmar, men den kombineras med en enkel kjol och kan därför mycket väl ha varit flickans egen. Klänningens praktfulla silverbesättning består av s.k. guldstift, som kunde sättas fast varhelst man önskade på dräkten eller huvudbonaden. Dessa »knappar« var högsta mode på 1500-talets andra hälft och bars av både kvinnor och män. Drottning Elisabeth av England är ofta avbildad i klänningar översållade med pärlor, diamanter och andra ädla stenar. Den danska prinsessan Dorotea hade en lila sammetsklänning prydd med 73 vanliga guldstift, 30 med rubiner och 49 med safirer och adelsdamen Mette Rosencrantz smyckade sina silkesstrumpor med guldrosor.

Ingen gång var man, enligt Troels Lund, så frikostig i användandet som då man fick det hedersamma uppdraget att

Gammal kvinna med örn.
Träsnitt av Jost Amman,
omkring mitten av 1500-talet.

Sörjande bondfolk från Torna härad.
Efter teckning av J. G. Sandberg, 1820-tal.

Brud från Munka Ljungby.
Teckning i von Mörssberg: *Reise durch die Nordischen Länder im Jahre 1592.*

Margarethe Friis. Olja på duk.
Orig. i Gyllenstiernska Krapperupstiftelsen.

klä en brud. Vid sådana tillfällen lånade man i adelskretsar smycken av släkten för att bruden skulle bli så rikt utstyrd som möjligt. Det ålåg också godsens fruar att hålla bröllop för husfolket, en ära som ibland också vederfors gårdens underlydande. Då hände det nog att adelsdamerna ur egna smyckeskrin plockade ett och annat till låns för dagen. Tage Krabbe var gift med Sofie Friis och kanske var det hon som klädde bruden och lånade ut både dräktsilver och krona för att von Mörssberg skulle få något riktigt märkvärdigt att titta på.

Brudkronor är ovanliga i Skåne. De tillhör i allmänhet kyrkan och finns bevarade enbart från landskapets norra delar. Bondbrudar har burit den vanliga huvudbonaden för ogift kvinna, bara mer utstyrd. I norr dominerar brudhättan och i övrigt har man använt s.k. piglockar av olika utseende. De har alla drag av den pärlbesatta renässanshättan, de danska adelsdamernas favorithuvudbonad.

Den var fortfarande modern när Margarethe Friis (1589 – 1656) avbildades år 1616. Hon var då sedan tio år tillbaka gift med Laxmand Gyldenstierne till Bjersgård nära Klippan. På porträttet bär hon tunga guldkedjor runt halsen och den smala midjan. Bröstduken är pärlbroderad och de skira spetsarna runt handled och hals är flätknypplade. Kjolen ligger i veck över en höftplatta för att få det rätta fallet, en modenyhet från det sena 1500-talet. I vänster hand håller hon dyrbara silkefransprydda, pärlbroderade handskar, en detalj à la mode, som också påverkat folkdräkten. Bland adeln hade det tidigare varit sed att vid festliga tillfällen uppträda barhänt så fingerringarna skulle synas riktigt bra När handskar blev moderna togs de inte på utan bars i vänster hand av samma skäl.

Bälte, tröjspännen, kjortelsilver, kedjor och kors, särkasöll,

Bruddräkt från
Ingelstads härad.
Orig. i Kulturen.

Brudfolk från Blekinge.
Akvarell, Louis Belanges.
Orig. i Kulturen.

söljor och knappar hörde fortfarande till allmogens bruddräkt på Österlen omkring mitten av 1800-talet. Smyckena bars också av de gifta kvinnorna till stor högtid och fanns i familjens ägo. Klädseln bestod i övrigt av särk och en blå livkjol, klockan. Däröver bars en livkjol sydd av röda och vita skinn med päls kallad röepäls och utan skinnklocka. Ytterst satt fläckekjolen, en plisserad röd livkjol där kjolen kunde vara av finaste kläde. Brudförklädet var vitt och kläden av olika slag fästes vid dräkten.

Röda klädesplagg fanns i den skånske bondens garderob så tidigt att de knappast kan betraktas som en modenyhet vad färgen beträffar. Röda skjortor av ylle omtalas från Villie och Hammenhög på 1580- och 1590-talen, men hur de såg ut vet vi inte. Kanske liknade de den »uldenskjorte« som bevarats i Amagerdräkten och avbildats av J. Rieter 1805–06. Den var sydd av rött kläde som en vanlig tröja men utan skört och bars väl synlig under den svarta tröjan och dito västen.

Louis Bélanger har från slutet av 1700-talet tecknat bondfolk från Blekinge. Mannen är iförd en röd väst till i övrigt svart dräkt med röd besättning. Kvinnan har en röd, skarpt veckad kjol till grön tröja. Också Pehr Hilleström målade vid samma tid skånska bönder i helt röda och i svarta tröjor med röd garnering. Här finns ett påtagligt släktskap med Hilleströms framställningar av den svenska dräkten instiftad år 1778 av Gustaf III och likaså med Jean Eric Rehns teckningar av densamma. Den troliga förklaringen till likheten är enligt professor Sigfrid Svensson att införandet av den nya dräkten bidragit till att förstärka de redan starka renässansdragen i allmogens klädsel.

På Österlen bestod böndernas allvarsammaste högtids-

dräkt, liksom Amagerbondens, av en tröja med skört,som var avskuren i midjan, kallad flasketröja och vida byxor, s.k. pludderböjser. Den bars på 1800-talet endast av äldre män vid nattvardsgång och begravning. Endast två tröjor och ett par vidbyxor finns bevarade, alla i Nordiska Museets samlingar. Tröjorna har högt skuren midjelinje, ett drag som infördes i modedräkten några årtionden in på 1600-talet.

Den unge Ebbe Gyldenstierne (ca 1617–1677) till Bjersgård är avbildad i just en sådan tröja någon gång på 1630-talet. Guldpasspoaler markerar axelkarmar och sömmar och de högt sittande rosetterna är till för att hålla byxorna på plats. Manschetter och krage är sydda av tunnaste batist och försedda med ganska tät spets, knypplad i vävslag. Kragen knyts fram med en snodd försedd med två sydda tofsar av samma typ som de som sitter på det broderade och spetsförsedda klädet bruden håller i handen, bild (sid. 49). Sådana handkläden var högsta mode under 1500-talets andra hälft och återfinns i folkdräkten ännu omkring 1800. Den hatt som Ebbe håller i handen har ett smyckebesatt hattband runt kullen. Förgyllda hattspännen prydde också 1800-talsbondens hatt.

Spetsar av den typ porträttet visar kan mycket väl vara tillverkade i Danmark. Redan på 1500-talet lärde sig unga adelsfröknar att knyppla i klosterskolorna. Knypplingskonsten infördes 1610 i det av Christian IV inrättade »Tugt og Børnehuset«. Tekniken är relativt enkel att bemästra och då lintråden var betydligt billigare än guld- och silverlan, som användes av possamentmakarna till metallspetsar, var knyppling ett lämpligt hantverk för de obesuttna och fattiga. Här finns en parallell till den utveckling som ägde rum i trakten av Tosterups slott vid 1800-talets slut. Grevinnan Augustine Ehrensvärd

Ebbe Gyldenstierna. Olja på duk.
Orig. i Gyllenstiernska Krapperupstiftelsen.

hjälpte fattiga kvinnor att tjäna en slant genom knyppling, en konst de för det mesta lärt i sin barndom. Hon delade ut garn och sålde sedan de färdiga spetsarna till vänner och bekanta och även genom varuhuset NK i Stockholm. Hennes åtgärder blåste liv i en gammal teknik och fick den att leva vidare. Fortfarande knypplas det skånskt på Österlen och annorstädes i regionen.

De mest modebetonade bland allmogeplaggen: röepäls, skinnklocka, fläckekjol, flasketröja och vidbyxor fick, enligt Sigfrid Svensson, ingen större spridning utanför kärnområdet, södra Skåne, av bouppteckningsmaterialet att döma. De levde dock delvis kvar i högtidsdräkten på Österlen till omkring 1860. Vidbyxorna hade då sedan länge ersatts av skinnknäbyxor och istället för flasketröjan användes den snittmässigt äldre skörttröjan med lämplig besättning och kilar i sidsömmarna, som sitter långt bak, då tröjan saknar mittsöm i ryggen.

Den variant av modedräkten som under renässansperioden bars av välmående medlemmar av bondeståndet i det danska riket såg nog ungefär likadan ut oavsett om den satt på en norrman, en bleking, en skåning eller en odalman från Amager. I vissa områden, som t.ex. Österlen i Skåne var den fortfarande på 1800-talet förbehållen de rika i samhället. Inte på grund av sin modernitet utan för att den var så allvarsam och högtidlig att användningstillfällena var relativt få. Den har med tiden fått en lokal prägel som är ännu tydligare idag då modet är sig likt var man än kommer i världen. När man uppträder i stor högtidsdräkt från Österlen råder det inget tvivel om att man är skåning.

KERSTIN SUNDBERG

Adelsvälde och bondeprotester.

Skånska hoveriet hemreser. Teckning C. A. Ehrensvärd.

DET FINNS ALLTID en förbindelse mellan den stora världen och den lilla vardagliga verkligheten. Ofta upplever vi den stora världens tillkortakommanden just i vår vardagsverklighet. All mänsklig historia och kultur har politiska och sociala betydelser. De historiska sociala verkligheterna utspelas i olika rum och sammanhang där mötet, det sociala flödet, är det intressanta för historikern. Samtidigt är det svåråtkomligt. Vilken social kontakt fanns mellan adel och bönder i 1600-talets Skåne? Hur såg deras vardagsverkligheter egentligen ut? Vilka maktrelationer kan vi klarlägga? Finns det några sprickor i en gängse bild av enkelriktade relationer uppifrån och ned, från överhet till undersåtar? Den som studerar den skånska renässansen och den skånska identiteten som den artikulerades under 1500- och 1600-talen kan inte undgå att lägga märke till diskrepansen mellan den stora världens manifestationer och ambitioner och de vardagliga realiteterna.

Både adelsvälde och bondeprotester kommer nedan att diskuteras mot en mer allmän skånsk historisk bakgrund. Det handlar om jordägande och maktrelationer i den stora världen. Genom att diskutera böndernas och allmogens handlingar i vardagen i lokalsamhället, vill jag visa på den repertoar av motstånd som kunde inrymmas i den folkliga kulturen. Ovanstående frågor kan inte besvaras uttömmande och en gång för alla. Det handlar här om att upptäcka och försöka tolka t.ex. bondemotståndets varierande former, mot en bakgrund av samhällsförändringar. Det större sammanhangen diskuteras i de inledande avsnitten, »Adelsväldets tid i Skåne« resp. »Krig och kriser – 1600-talets i Skåne«.

Adelsväldets tid i Skåne.

Den skånska renässansen sammanfaller till stor del med adelns verkliga storhetstid i Skåne. Några av den skånska adelns jordägare, som Claus Podebusk »den rige« godsherren till bl.a. Karsholm och Krapperup, Jens Brahe och Anne Bille som lät bygga Vittskövle, levde och var verksamma i en tid som i dansk historieskrivning ofta benämns »adelsvældens tid«. Det var en period som inleddes med reformationen år 1536 och som avslutades när det danska kungliga enväldet blev en realitet år 1660. Under denna tid skedde en mycket dynamisk utveckling av kulturen och vetenskapen. De unga adelsmännen studerade ofta vid universiteten på kontinenten. Ett exempel på detta var Tycho Brahe (1546–1601), född på godset Knutstorp i Skåne, som studerade juridik och filosofi vid universiteten i Köpenhamn och Leipzig. Han blev sedemera känd för sina astronomiska observationer. Fredrik II gav honom ekonomiskt stöd och på det av Brahe uppförda Uranienborg på Ven studerades himlafenomenen. Det var dock inte bara det vetenskapliga och kulturella livet som frodades i välmåga under den skånska renässansen. Jordbruksproduktionen fick ett rejält uppsving under 1500-talet. Det var framför allt animalie- och spannmålsproduktionen som ökade. Den lukrativa spannmålshandeln innebar att storgodsens ekonomi förbättrades markant i Östersjöregionen.

Under den här perioden utökade den skånska adeln sitt jordinnehav. Det möjliggjordes genom överföringar av jordagods från kyrkan och klostren till kronan som en följd av reformationen. De jordegendomar som indrogs till kronan donerades, förlänades eller såldes vidare till adeln. Under en tid tycks de jordtransaktioner, som genomfördes genom s.k.

»mageskiften«, ha varit något av en dominerande verksamhet i den danska kungens kansli. Mycket omfattande jordöverföringar genomfördes under Fredrik II:s tid under perioden 1560–1585, en period som också kallats »mageskifternes tidsalder« (Bang 1918). Antalet jordöverlåtelser kulminerade på 1580-talet. Som en följd av detta kom adeln att bli en dominerande jordägare i Skåne, och deras jordägande koncentrerades ofta till allt större huvudgårdar.

Privilegieutvecklingen för adeln befrämjade en koncentration av landbornas gårdar till huvudgårdarnas närhet. Landbogårdarna skulle helst ligga i samma socken som huvudgården. För dessa insockne gårdar åtnjöt adelsmannen nämligen oftast befrielse från kronoskatter och kronotionde. Samtidigt var dessa bönder ålagda att göra dagsverken, hoveri, på herrgården. Hoveriet var länge helt oreglerat i Skåne. En samtida betraktare beskrev det år 1656 på följande sätt »Arbete eller hovning är i lika måtto för bonden en stor plikt, som de deras husbönder äro skyldiga att göra uti allt som Kungl Maj:t slotts eller huvudgårdars byggning och deras vedligehållning så ock avels fortdrivning kan förefalla, med plöjning, sånad, harvning, slåtter, mejning, inhöstning, tröskning, skogshuggning och vedhuggning eller torvgrävning, gärdessättning, dikning, täckning, sågning, fiske eller voed att draga (notdragning) och allt annat vad det vara kan, så att en god man till slikt arbete, sina huvudgårdars avel eller något dess gärning alldeles inga hästar, plogar eller folk haver behov att underhålla eller leja« (Berntsen 1650–1660).

Den danska adelns privilegier var vid den här tiden betydande, och kallades långt fram i tiden för »herligheder« och omfattade inte bara rätten till de underlydandes arbetskraft.

Till härligheterna hörde ibland också »birkeret, retten til at få egen jurisdiktion for godsets bønder, hals- och håndsret, ret til sigt- och sagefald, dernæst jagtret, fiskeret, forstrandsret og skovret, og hertil kom jus patronatus, ret til at kalde præster og degne til visse kirker og sogne« (Olsen 1957). Privilegiet »jus patronatus« innebar för den skånska godsherren inte bara rätten att tillsätta präst, »jus vocandi«, utan också att rätten till kyrkotiondet tillföll patronus. Godsherren förvärvade för det mesta också rätten till kronotiondet (CG Weibull 1914, J Weibull 1952, Skansjö 1997).

Mellan åren 1536–1660 upprättades drygt 60 nya sätesgårdar i Skåne. Inalles fanns det på 1680-talet 144 adliga huvudgårdar i Skåne. Under perioden lades också en mängd huvudgårdar ner. Ett 30-tal huvudgårdar lades ner under perioden 1520–1685, och likaså förekommer i det skriftliga materialet osäkra uppgifter angående »huvudgårdar«. Ett 50-tal huvudgårdar har tillhört den kategorien. Således skedde relativt stora förändringar och omstruktureringar av jordägandet och huvudgårdarna under adelsväldets expansion. Anläggandet av helt nya sätesgårdar innebar ofta att hela bondbyar lades ner och att bönderna fick flytta ut.

Ser vi på godsexpansionen och den ekonomiska utvecklingen i ett större perspektiv är det tydligt att en förskjutning av den danska adelns intresse till förmån för de östliga områdena i riket, alltså till Skåne ägde rum under denna period. Adelns ökade jordägande manifesterades ofta genom utbyggnad eller nybyggnation av flera mangårdsbyggnader och slottsliknande byggnader, med tillhörande ladugårdar, park- och trädgårdsanläggningar. Skabersjö, Krageholm och Krapperup är exempel på några sådana slottsbyggen i Skåne. I

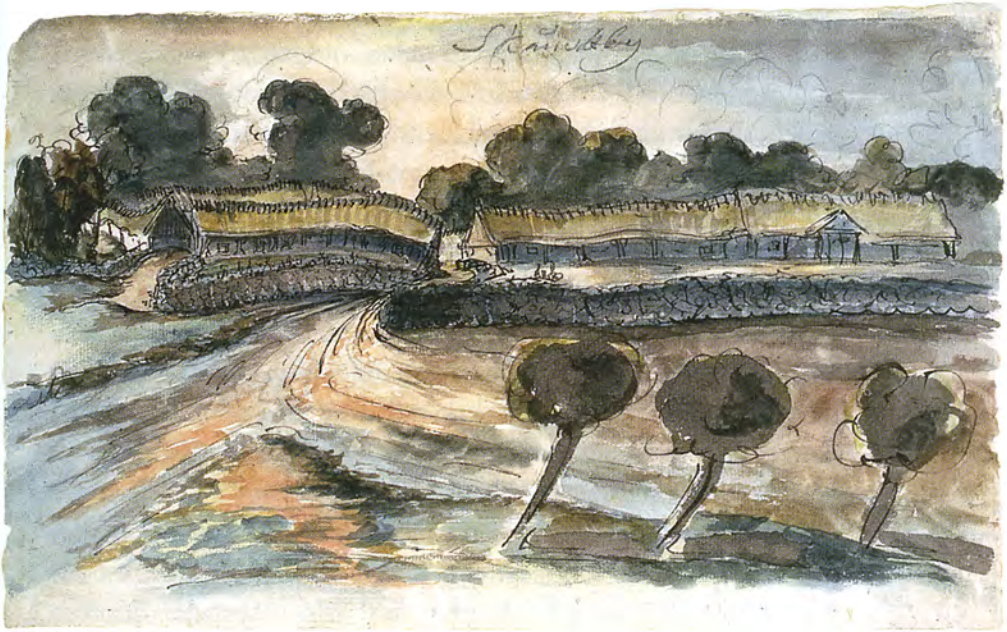

Skånskt korsvirkeshus. Teckning, C. A. Ehrensvärd.
Orig. i Nationalmuseum.

denna artikel ska emellertid större uppmärksamhet riktas mot renässansborgarna och/eller slotten vid Vittskövle, Maltesholm, Trolle-Ljungby och Karsholm. Samtliga är de exempel på imponerande anläggningar i de östliga delarna av Skåne.

Vi börjar med Trolle-Ljungby, där nya byggnader uppfördes vid det medeltida Ljungby gaard under 1600-talets första hälft. Hela slottsanläggningen, delvis omgärdad av tegelmur och med lustträdgård, var fullt utbyggd vid 1700-talets början. Till Ljungby gård hörde vid denna tid flera mindre säterier som Gualöv, Håkansryd och Årup. Antalet underliggande s.k. veckodagsbönder ökade från 39 (1570) till 63 (1683), alltså en ökning med 24 % (Jeppsson 1967).

Av en inskriftstavla över borgporten framgår att en annan av Skånes välkända renässansborgar, Vittskövle, grundades ANO 1553. Hela anläggningen var mycket imponerande med borg, ekonomibyggnader, park och trädgård. Antalet veckodagsbönder ökade också här med ca 25 %, från 48 (1570) till 73 (1683) (Jeppsson 1967).

På 1600-talet bröts delar av Vittskövlegodset loss och skapade förutsättningar för en ny sätesgård, Maltesholm. Det var Malte Juel, länsherre på Kristianstads slott, som lät uppföra huvudbyggnaderna under åren 1633–1635. Bondbyn Farholt försvann, och den nya sätesgården kallades till en början Farholt, men namnet ändrades senare till Maltesholm. Denna typ av namnkonstruktion för nya mangårdsbyggnader i Skåne var inte ovanlig vid den här tiden. Andra exempel är Ovesholm, Marsvinsholm och Bjersjöholm.

Carl von Linné beskrev på sin skånska resa 1749 Maltesholm i följande lyriska ordalag »En präktig sätes-gård /.../ Det stora stenhuset med tvänne flyglar och ett torn i fronten,

var på alla sidor omgifvet med en stor fyrkantig damm och vindbrygga, beprydd med sköna trädgårdar, som på västra sidan stego up i högden, uti hvilka sågos de skönaste alleer af de vackraste löfträn och de täckaste häckar av afven-bok eller charme. I denna trägård upsprang en rinnande källa, som gaf et klart vatten til dammarna« (Linne 1749). Läget var och är fantastiskt uppe på Linderödsåsens sluttning med utsikt över Kristianstadslätten och Hanöbukten. En vistelse på Maltesholm kunde bjuda på både rekreativa naturupplevelser och god jaktlycka. Där kunde man också försvara sig vid krigiska händelser, och anläggningarna med vattengrav runt slottet fredade också mot upprorsmän och »löst folk«. Läget var dessutom strategiskt på flera andra sätt. Maltesholm var beläget där flera socknar gränsade till varandra. Detta innebar att godsherren hade möjlighet att utverka »insockne veckodagsfrihet«, alltså befria sina bönder från kronoskatter, för flera socknar. I detta fall för Östra Sönnarslövs, Östra och Västra Vrams samt Everöds socknar. Antalet gårdar som lydde under Maltesholm blev inom kort relativt många, och redan år 1660 uppgick de till 121 stycken (Ankarloo 1997).

Karsholms sätesgård, vid Oppmannasjön i Villands härad, benämndes Karstads huvudgaard i kung Hans låsebrev från år 1502. Gården var i släkten Krognos ägo. Några år senare kom den i släkten Podebusk ägo, och vid slutet av 1500-talet innehade Claus Podebusk »den rige« Karsholm samtidigt som han också ägde flera andra skånska gods, t.ex. Krapperup vid Kullabergs fot. Karsholm tillhörde de herresäten som drabbades av det skånska upproret under ledning av Sören Norby. 1525 brände och rövade upprorsmännen i dessa trakter. Nya byggnader uppfördes på 1600-talet. och 1627 var byggnatio-

nen av Karsholms huvudbyggnader fullbordad. Den var då en kringbyggd gård där mangårdsbyggnad och ladugård förenats till en helhet. I det Burman-Fischerska prospektverket får vi en god uppfattning av anläggningen. Till Karsholms gods hörde år 1570 endast 4 veckodagsbönder, men drygt hundra år senare, år 1683, redovisade godset 71 veckodagsbönder, (Jeppsson 1967).

Adelsväldet uttrycktes också i form av ett omfattande politiskt inflytande. Många av adelsmännen d.v.s. storgodsägarna i Skåne, tillhörde den politiska eliten. De var knutna till den danska kungamaktens inre krets, till »rigsrådet«, som under adelväldets tid hade betydande politisk makt. Rigshovmästare Corfitz Ulfeld uttalade en gång sitt förakt för den franska adeln och dess svaga ställning. »Hwad er det for Adelskab, som Kongen, naar han finder før godt, kan lade sætte i Bastillen; nei, udi Danmark ere de rette Adelsmænd, som Kongen ikke en gang kan tvinge at gaa ud af deres egne Huuse«. Men retorik är en sak och politiska realiteter en annan. Ulfeld vände själv kappan efter vinden och trädde smidigt i svensk kommissionstjänst 1658. Han kom att hamna i svåra lojalitetskonflikter mellan de danska och svenska kungamakterna. Han misstänktes för att ha deltagit i en sammansvärjning mot den svenska statsmakten, fängslades och dömdes 1659 till döden. Då hade han emellertid redan lyckats fly ur fängelset och Corfitz Ulfeld slutade sina dagar i landsflykt i Tyskland.

Det var alltså inte oproblematiskt för denna mäktiga skånska och danska adel att under och efter övergångstiden foga sig i de nya svenska förhållandena och till en alltmer expansiv och effektiv stat. Många valde att flytta till Själland eller andra

delar av Danmark, medan andra stannade i Skåne och försökte behålla sitt inflytande och sina privilegier. Knud Fabricius har uppskattat att ca 10000 personer lämnade Skåne. Folkbildaren Palle Lauring skriver »Vi husker at omkring 10000 utvandrade till Sjælland og andre danske lande, og dertil kommer i de bitre år en stor dødelighed. Da skånelandene faldt til ro efter krigene, var her plads til folk nordfra« (Lauring 1961). Vi kan konstatera att allt fler svenska adelssläkter etablerade sig i Skåne under 1600-talets andra hälft och det kommande fredliga århundradet.

Krig och kriser – 1600-talet i Skåne.

De stora jordöverföringarna, privilegieutvecklingen samt de politiska positionerna inom de expansiva statsförvaltningarna, (fram till 1658 den danska därefter den svenska) var det fundament på vilket »adelsväldet« vilade. Utvecklingen under 1600-talet var dock turbulent. De många krigen och härjningarna i Skåne under en rad krig innebar att böndernas byar och gårdar blev »öde«. Även herresätena utsattes för plundring och bränder. Anläggningarna med vattengravar och vindbryggor fyllde då en försvarsfunktion. Århundradet igenom var också de s.k. snapphanarna verksamma. Lojalitetsfrågorna ställdes på sin spets för både adel och bönder. Om snapphanerörelsen har det skrivits mycket, och ibland med heroiskt tonfall. Knud Fabricius som forskat och ingående beskrivit »Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige« påtalade att både de danska friskyttarna och de egentliga snapphanarna, de som värvade anhängare bland den »lösa« befolkningen och levde på att plundra också bönder kallades snapphanar. (Fabricius 1906–1958). Stödet för snapphanarna hos

Sid. 66-67:
Jägare med hundar i godslandskap. Teckning, L. W. Brandenburg. Orig. i Uppsala Universitetsbibliotek.

Davidson on 1445

den skånska allmogen är fortfarande en omdiskuterad fråga.

Svenskarnas militära härjningar i Skåne är välkända allt sedan offensiverna under Kalmarkriget (1611–1613) då Gustav II Adolf lät sina förband skövla, bränna och slå ihjäl folk i 24 kyrksocknar. Staden Vä brändes ner, vilket ledde till att Kristian IV lät grunda Kristianstad år 1614. Staden skulle främst fungera som en bastion och utpost mot anfallande svenskar från Blekinge och Småland. Skövlade och brände gjorde också Gustaf Horn på 1640-talet. Bygderna runt Helsingborg, Landskrona, Lund och Malmö drabbades, och många byar brändes och ödelades under »Horns krig«, 1643–1645. Sedan följde Karl X Gustavs danska krig 1657–60, och därefter »skånska kriget« 1676–79. Fabricius har beskrivit det förhärjade Skåne, bl.a. under Johan Gyllenstiernas korta period som generalguvernör och ger upplysningar angående ödegårdar och härjningar i Skåne omkring år 1680. Han påtalar att vissa områden drabbades hårdare än andra. Omkring 50% av gårdarna i Oxie härad vid Malmö var ödelagda, likaså var ödeläggelsen stor i trakten mellan Landskrona och Helsingborg. Trakten kring Kristianstad och hela norra Skåne var hårt drabbad, särskilt utmed Pontus de la Gardies marschlinje, där ödeläggelsen i stort sett var total. Det gällde orter som Loshult, Broby och Emmislöv. Örkened socken var förhärjad efter en straffraid 1678, som har beskrivits på följande sätt »I Örknered högg man ned alla vapenföra män och brände ner husen sedan man fört ut djur och livsmedel. Byarna utlämnades till plundring« (Gösta Johannesson 1984).

Fabricius nämner att adelns gods i stort omfattade hälften av alla bondgårdar i Skåne, vilket innebar att ca 70% av mantalet låg under adeln. Deras gårdar tycks ha drabbats hårt och

ödeläggelsen var omfattande. Godsherren kunde under svåra år ofta inte få något landgille av bönderna. Det enda man hade möjlighet att utkräva var, hoveriet. Svåra försörjningskriser förekom i Skåne på 1650-talet, också flera år efter frederna. De danska länsmännen Tage Thott på Malmöhus och Niels Krabbe på Sölvesborg fick ge bönderna lindring med skatten. Kyrkorna uppmanades hjälpa de fattiga. Niels Krabbe ombesörjde att bönderna på Listerlandet fick låna utsäde, 300 tunnor korn och 200 tunnor havre (Ankarloo 1988).

De centrala dragen i adelsväldet är lätta att identifiera och känna igen. De materiella avtrycken såsom renässansslott med park- och trädgårdsanläggningar är tydliga. Men adelsväldet var naturligtvis inte konfliktfritt, särskilt inte under 1600-talet med nästan permanenta krigstillstånd i Skåne. Reformationen hade knäckt den katolska kyrkans starka maktställning. De nya expansiva staterna hade tjänat på reformationen. Kronan hade lagt beslag på jordegendomar, som sedan donerats ut till adelsmännen. Kungamakt med en expanderande statsförvaltning var en maktfaktor, även om adeln här satt på två stolar. De var ju samtidigt den grupp som beklädde posterna i den expansiva statsförvaltningen. Adeln balanserades av dessa med- och motkrafter och »adelsvældens tid« kan alltså inte obetingat ses som ett tillstånd av stabilt och säkert maktutövande. Det krävde stor handlingskraft, särskilt i tider av krig och kriser. På lokal nivå var maktrelationerna annorlunda. Slottsfrun och den godsförvaltare som eventuellt hade anställts skötte ofta den konkreta ledningen och maktutövningen hemma på godset. Där måste man ta i beaktande att prästerna trots allt var en inflytelserik grupp i socknarna. Bönder och allmoge måste man också räkna med.

Bondeuppror och motstånd.

Både under senmedeltiden och 1500-talets första hälft var bondeuppror mycket vanliga runt om i Europa. Vi behöver bara erinra oss »det tyska bondekriget« som pågick under några år på 1520-talet, (1524–26). Som en bakgrund brukar man se reformationens ideologiska påverkan. Bönderna ville att prästerna skulle väljas av allmogen och att tiondet skulle sänkas. Krav riktades också mot det feodala systemet, krav på upphävande av livegenskapen och krav på en friare tillgång för bönderna till allmänningar och utmarker. Samtidigt med det stora tyska bondekriget ägde ett »bondeuppror« rum i Skåne och Blekinge år 1525. Det förorsakades bl.a. av ett utbrett missnöje med kronans beskattning och ökade adliga pålagor. Upproret stöddes av fribrytaren Sören Norby på Gotland som ilandsatte en styrka i Blekinge för att tillsammans med bönder kunna bekämpa den skånska adeln. De upproriska var till en början framgångsrika, men blev besegrade i två avgörande slag utanför Lund den 28 april och vid Bunketofta den 11 maj. Böndernas uppror fortsatte i delar av Skåne och Blekinge ännu några månader (Myrdal 1995). Karsholm och Trolle-Ljungby hörde till de herresäten i nordöstra Skåne som drabbades när upprorsledaren Otto Stigsen plundrade och rövade i östra Skåne under våren 1525.

Det var inte bara den danska kungamakten och den danska adeln som hade problem med upproriska bönder. Även svenska bönder i Småland gjorde uppror på 1540-talet. Missnöjet med kronans ökade skattekrav, plundringen av kyrkor och tullar och begränsning av oxhandeln över Karlshamn är förklaringar till Dackefejdens utbrott. Bondeupproren under senmedeltiden och början av det som kallas den tidigmoderna

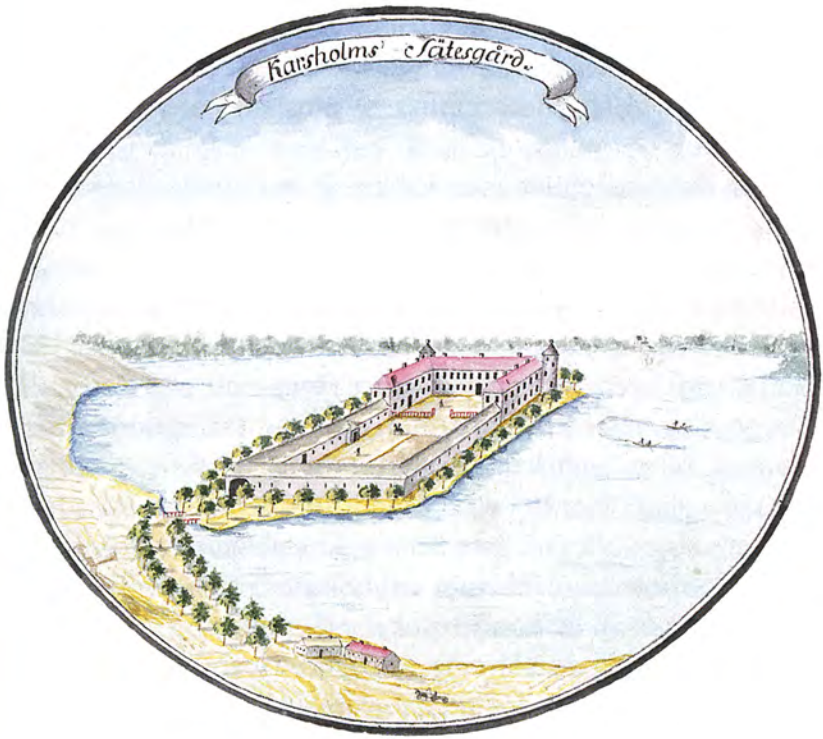

Karsholms anläggning. Teckning, A. S. Rålamb.
Kungliga Biblioteket.

perioden bör förstås mot bakgrund av den framväxande staten. Det var en statsmakt som också strävade efter att skapa en större lokal kontroll genom att bygga ut fogdeförvaltning och uppbördssystem. Att göra våldsamt motstånd för att försöka erövra politisk makt och bromsa statens ökade krav, var dock ingen framgångsrik strategi för bönderna. Deras uppror krossades som regel av en allt effektivare statsmakt. Det innebar dock inte att andra former av motstånd helt och hållet försvann.

Det finns en omfattande forskning om bondeuppror som intresserar sig för revolter och protester av skilda slag. Flera forskare menar emellertid att motståndet kanaliserades och uttrycktes på andra sätt. Det våldsamma motståndet attraherade inte majoriteten av bondebefolkningen. Den skånska historieskrivningen om snapphanarna visar, trots alla försök till heroisering, just detta. Men hur var det med bönderna, det vanliga folket, som lydde under godset? Fanns det protester av olika slag? Gjorde de motstånd mot det expansiva adelsväldet, när en allt tydligare adelsmakt etablerades i lokalsamhälle efter lokalsamhälle runt om i Skåne? Förekom det öppet motstånd i form av bonderevolter och uppror? Vilka avtryck från den sociala omvälvning som godsexpansionen innebar, finns från böndernas förändrade vardagsvillkor? Kan vi överhuvudtaget höra allmogens röster genom de skriftliga källorna från den här tiden? För att kunna ta del av detta blir vi tvungna att vaska fram betydelser och tolka dokument som författats av andra, ofta myndighetspersoner. Det gäller framförallt de klagomål och skrivelser som lämnats in till den danska kungen kansli. Genom denna läsning kan vi samtidigt lyssna efter allmogens röster, filtrerade genom den tidens by-

råkrati. Här följer ett exempel.

Två bönder i »Bierkager Len« (Barkåkra by) klagade år 1627 till kungliga kansliet över att Gabriel Kruse sagt upp dem. De framförde att den ene var en gammal man med några moderlösa barn och att den andre hade livstids brev på sin gård. Båda hade de städslat och betalat fästeavgift för sina gårdar mycket dyrt. Bönderna fick till svar att de inte kunde få behålla sina gårdar då »det förmodes att Gabriel Kruse vil bygge sig en Sædegaard der«. Istället föreslogs det att de kunde få bo kvar i husen denna sommar och kommande vinter, och att de skulle få tillbaka sitt städsmål, alltså sina redan erlagda penningavgifter. För övrigt lämnades deras klagomål utan åtgärd. (Kancelliets Brevbøger. 1627 17/5.) Bönderna klagade alltså och försökte slå vakt om sina intressen och rättigheter i samband med att den »nya« sätesgården Engeltofta gård skapades. Vi hör deras svaga röster. Men vi kan samtidigt konstatera att de inte hade någon möjlighet att påverka den situation som uppkommit genom förändringarna i jordägandet. Bakgrunden är den jordöverföring som ägde rum via tre mageskiften under perioden 1621–1630. Kyrkan innehade en större gård, en s.k. skudgård, i Barkåkra by och ett antal gårdar i socknen. Dessa kom efter reformationen i kronans ägo och utgjorde grunden för den omkring år 1630 nybildade adliga godsbildningen. Det var så här det ofta gick till när kronans, respektive kyrkans bönder blev frälse landbor. Men vad hände med protester och motstånd när bönderna väl underordnats och hamnat under storgodsets domäner?

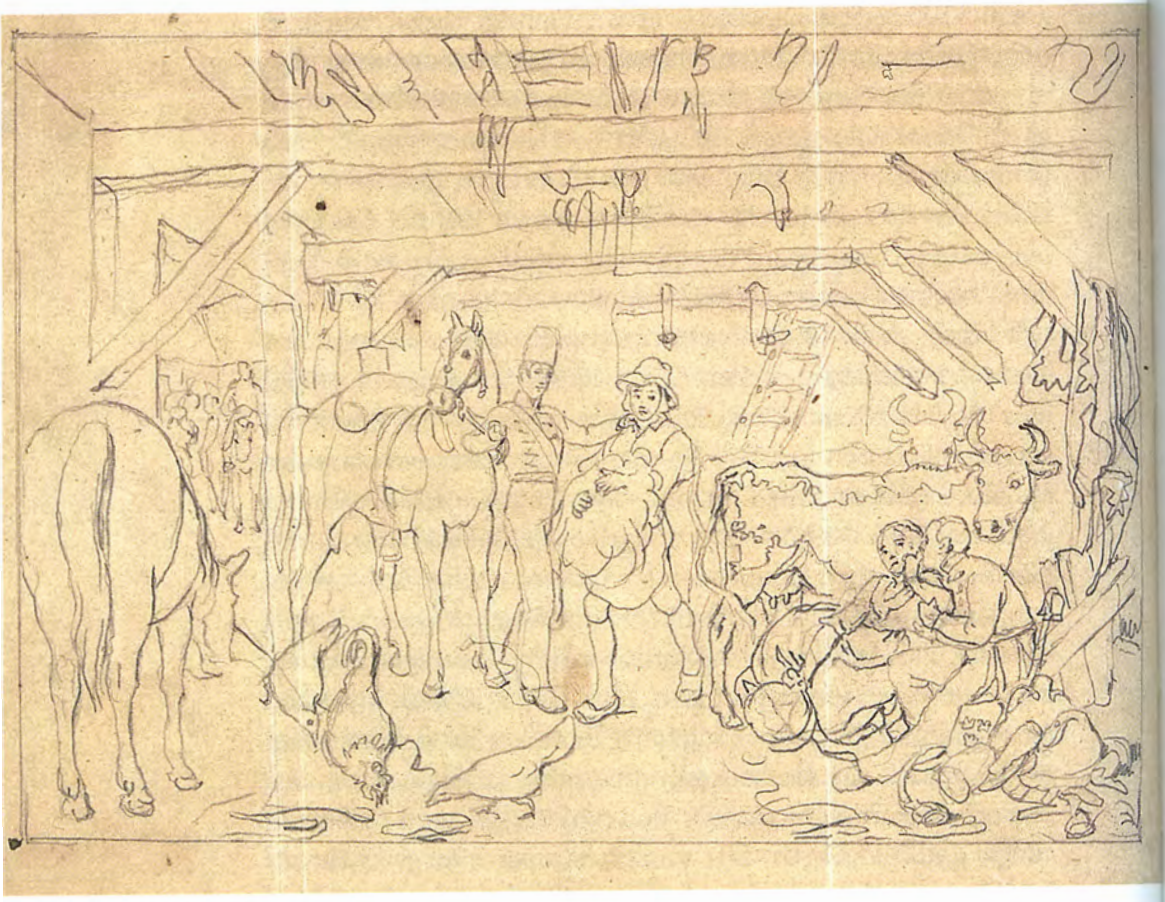

Inkvartering av skånska husarer.
Teckning, Kilian Zoll. Orig. i Kulturen.

Storgodsens sociala mönster – Allmogens vardagskultur och motståndsformer.

Det bondemotstånd som jag vill ta fram här och titta närmare på är det vardagliga, ett slags motståndets praktik, som jag vid flera tillfällen har stött på i olika historiska källor. Ett ökat tryck på lokalsamhället, i form av ökat skattetryck och ökade krav på dagsverken, mötte motstånd från allmogen. Det finns fog för att tala om de lokala godsmiljöerna som formades under adelsväldets tid som en intressant och speciell social verklighet. I godsmiljöerna var olika befolkningsgrupper beroende av varandra och levde tätt tillsammans, men ändå åtskilda, och där fanns klara gränser. Bestämda normer och regler följdes i mötet människorna emellan.

Det är böndernas egen kultur, identiteter och självsyn som ska fokuseras här. Bondebefolkningen beskrevs ofta som bärare av en traditionell bondekultur, ett egensinnigt hävdande av vad som varit brukligt och ett bestämt upprätthållande av traditioner. För att konkretisera den sociala ordningen och dess normer inom godsmiljöerna kan man som analytiska begrepp använda konfliktsämja, egensinne och motståndspotential. Dessa begrepp har använts i den forskning om storgodsmiljöerna i Tyskland som nyligen publicerats av en forskargrupp knuten till universitetet i Potsdam (Peters 1995).

I den tyska forskningen är begreppet konfliktsämja centralt. Både storgodset, som ett mer eller mindre slutet samhälle, och agrarsamhällena i stort präglades av en ständigt pågående »konfliktsämja«. Den återspeglades inte minst i lokala förhållanden i vardagen och var tydlig t. ex. vid uppdelningen av marker och i behovet av samverkan i arbetet. Rättsliga processer mellan bönder var vanliga. Schismerna dem emellan

överskuggade ibland de konflikter som fanns mellan godsherre och bönder. Detta ledde också till att den egna konfliktlösningen utvecklades. Byn, med dess rättsuppfattning och traditioner utgjorde grunden i den sociala modellen. »Konfliktsämjan« och böndernas rättstradition påverkades också genomgripande under perioder av godsexpansion med ett ökat inslag av adlig patronats-, och ibland också, gårdsrätt.

Konkreta exempel på konfliktsämja finner man just i rättsliga källor och i bystämmo- och sockenstämmoprotokoll. Konflikterna kunde gälla gränsläggning av utmarker och vem som skulle få utnyttja tillgångarna. Här redovisas några exempel från Trolle-Ljungbys godsdomäner. Vid ett tillfälle handlade det om en långdragen konflikt angående gränsläggningar mellan gårdar, över ett större fäladsområde, en gemensam betesmark, på Listerlandet. Liknande konflikter återkom, och gällde bl.a. det rätta »markaskiälet« mellan Husaby och Mjällby byars ägor på Listerlandet. Här hade Trolle-Ljungby gårdar, och deras bönder drogs således in i konflikten. Det har noterats i skrivelsen att en 86 år gammal man kallats in för att bestyrka den rätta skillnaden mellan ägorna, och han menade att det aldrig förr, så långt han mindes, hade förekommit någon träta om detta (Trolle-Ljungby godsarkiv, handlingar 1688–1779). Konflikterna gällde också tillgång till ålfiske och ollongäld. En tolkning av materialet leder ofta fram till att mönstret med ständigt pågående konflikter samt det nödvändiga samarbetet och sämjan lyser igenom. Konfliktsämjan är också mycket tydlig i de många tvister som uppstod mellan bönder och herrskap i samband med skötseln av kyrkorna i många skånska socknar, också långt fram i tiden, till patronatskyrkans slutliga avskaffande år 1922 (Fernlund 1998).

Med egensinne åsyftas den egna självständiga bondekulturen. Den ska inte förväxlas med »subkultur«, utan förstås som böndernas egen kultur som vid olika tillfällen kommer i konflikt med andras kultur och normer, t.ex. prästens och godsherrens. Om bönderna inte kan hävda sig omvandlas egensinnet och formas till subkultur. Allmogens egenkultur kunde variera alltifrån direkt motstånd, envist egensinne till anpassning, d.v.s. accepterande och godkännande.

Exempel på allmogens egensinnighet lyser igenom i många vardagliga konflikter. Det kan gälla böndernas vana att släppa sina kreatur på bete, att förse sig med »bränneved«, att skörda »surskogen« och att hamla träd för att få sin vanliga lövtäkt bärgad. Detta verkar de göra trots att det är förbjudet. Ett exempel kan ges från en konflikt på Trolle-Ljungby gods, där det i en skrivelse rapporterades att »herrskapets enskylta skog vid Liungaryd, är ruinerad och förödd av en hop vanartigt folk som dit kiöra och olofligt hygga därutinnan föröfva under Sken att det sker under herrgårdens förnödenhet, der lika väl de som sådant giöra, nyttja sina huggna lass till egit behov och de hemkiöra hvar til sin bohstad« (Trolle-Ljungby godsarkiv, handlingar 1688–1779). Av dokumentet framgår också att detta beteende absolut måste stävjas. Dessutom påtalades det att många problem mellan herrskapet och allmogen uppkommit därför att folk kört över åkrar och ängar och att de släppt in sina hästar i gärdslade hagar. Speciellt besvärligt var detta under den sena hösten och tidigt på våren då hagarna blev söndertrampade. I dessa fall åberopades tingsförbud som tidigare upprättats. Det påtalades också att dessa regler och förbud tidigare hade lästs upp för allmogen på kyrkvallarna vid Ljungbys och Gualövs kyrkor. Nu hade de också i

sockenmännens närvaro åter blivit upplästa vid kyrkorna.

Dokumentet avspeglar en situation där brukarnas behov och nyttjande av utmarker och hagar uppenbarligen har kommit i konflikt med markägarens, i detta fall med godsets, behov. Allmogen, kanske både godsets landbönder men också annat folk, har envist och egensinnigt fortsatt att göra som de brukar. Skrivelsen vittnar också om att det fanns problem med att kontrollera efterlevnaden av förbudet. Detta för oss in på nästa form av bondebeteende inom godsmiljöerna; motståndet – det öppna och det dolda.

Motståndspotential kan diskuteras i termer av beredskap till motstånd. Motståndet kunde vara öppet eller dolt och anta många olika former. En hypotes är att de dolda, passiva motståndsformerna dominerar under ett extremt hårt godsherravälde. Ohörsamhet och olydnad kan ses som en sådan mer eller mindre dold motståndsform. Det blir som en särskild slags motståndskultur som kan utläsas ur de olika uppmaningar som förekommer i olika skrivelser och kontrakt. Nedan följer några exempel, återigen hämtade från Trolle-Ljungby gods. Framförallt har man utfärdat många regler, förbud och fridlysningar angående utnyttjande av skogen. I dessa förbud har det ofta noterats att »detta förbud är uppläst på kyrkvallen«. Detta är en slags försäkran att de underlydande har känt till förbudet. Trots detta förekommer överträdelser. Det tolkar jag som ett slags motstånd och olydnad. Andra uppmaningar eller regleringar kan tolkas på liknande sätt. Det gäller särskilt arbetet, dagsverkena. Formuleringar i olika slags kontrakt är tydliga, t.ex. skulle de dagsverksskyldiga bönderna »tidligt om morgonen sig infinna, samt med flit och trohet arbetet förrätta«. Kontrakten stadgar i stort sett alltid att land-

Grevebänkarna, Trolle Ljungby kyrka.

ANNO F.E.P.S.M. 1702
ANNO F.E.P.S.M. 1702

bon ska »föra ett anständigt leverne, visa lydnad och trohet i allt vad honom av herrskapet eller å dess vägnar anbefalles« (Trolle-Ljungby godsarkiv, handlingar C1, 2, 3 och 4).

Exemplen på problem med olydnad är många, särskilt när det gäller gårdar som ligger längre bort från Trolle-Ljungbys huvudgård. Godsets ledning försökte också öka kontrollen i socknarna, Ivetofta och Näsum. Där förekom det nämligen att »en del av dessa häradsbor på ett par åhrs tid tagit sig föra att hugga olofligt på mina i Näsum och Ifvertofta socknar belägna hemmans skogar, särdeles uti Liungaryd marck«. Det uppgavs också att främmande bönder och torpare hade flyttat upp i skogen. Detta hade skapat problem mellan godsets bönder och de främmande. Syftet med rapporten tycks ha varit att godsägaren ville få till stånd ett tingsförbud som skulle ge honom rätt att utkräva höga böter av alla som utan godsets tillstånd och godkännande vistades och högg olovligt i detta skogsområde (Trolle-Ljungby godsarkiv, handlingar 1688-1779). Min tolkning är återigen att skrivelsen ger belägg för att godsherren och hans förvaltare hade problem med att få folk att lyda och att kontrollera hela godsets domäner.

Avslutande reflexioner.

Under den skånska renässansen blomstrade kultur och vetenskap, och man har talat om en verklig storhetstid för den skånska adeln, »adelsvældens tid«. Samtidigt har vi uppmärksammat att tiden var orolig och omvälvande. Jordägandet omfördelades från kyrka och krona till adeln. Bönder och allmoge kom då ofta i kläm. De gjorde de också då två aggressiva expanderande stater kämpade om det skånska territoriet. Både adel och bönder ställdes inför lojalitetskonflikter, och

framförallt bönderna drabbades hårt av krig, svält och farsoter under 1600-talet. Från ett sådant perspektiv ter sig adelns makt och storhet både bräcklig och sårbar. »Adelsväldet«, som det framträder på lokal nivå förefaller inte ha varit enbart maktfullkomligt, enkelriktat och effektivt. Böndernas egensinniga kultur, deras vardagliga praktik, kan tolkas som en seg motståndskultur. Nya bestämmelser och föreskrifter har inte alltid följts. Folk har gjort som man brukar göra. Det har ibland uppenbarligen uppfattats av överheten som en »olydnadskultur«. De sociala relationerna inom godsmiljöerna var långt mer komplicerade och sammanflätade än vad en ytlig betraktelse av kvantitativa uppgifter, t.ex. angående obegränsat hoveri och dagsverksplikt, ger vid handen.

Det är utifrån ett aktörsperspektiv, som innefattar människornas vardagliga handlingar som vi mer ingående kan belysa och få en nyanserad och realistisk bild både av adelsvälde och bondeprotester under den skånska renässansen.

PETER ULLGREN

»Sitt köns efterdöme och sitt ståndsprydnad«

Starka adelskvinnor i Skåne under 1600-talet.

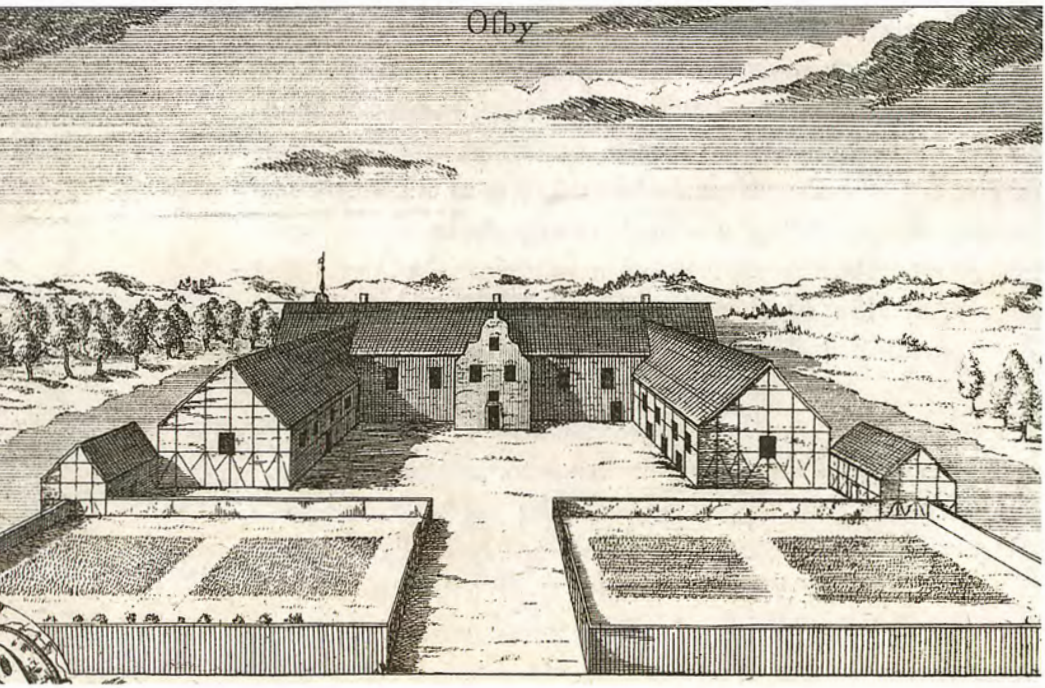

Osbyholm vid Ringsjön. Gravyr ur Burman-Fischers prospektverk.

När adelsänkan Sophie Ramel såg till att Hans Gudmundsson Brock fick tjänsten som kyrkoherde i Sireköpinge och Halmstad pastorat i Skåne 1672, handlade hon både i sitt eget och församlingens intresse. Under en ganska lång tid hade predikstolen i kyrkan stått tom om söndagarna, eftersom den gamle prosten dragits med en långvarig sjukdom. Därför menade Sophie att både hon själv och menigheten hade varit utan »salighetsmedlen« alltför länge. Liknande omsorgstankar rörande de underlydande framträder också i ett annat kyrkoärende. När Jesper Pinck 1685 skrev till änkan Maria Sofia De la Gardie på godset Krapperup i nordöstra Skåne var det för att få en hjälpande hand i samband med tillsättningen av kyrkoherdetjänsten i Brunnby pastorat. Maria Sofia biföll denna begäran, men satte som villkor att Pinck skulle gifta sig med, d.v.s. »konservera« den gamla prostänkan.

Dessa två exempel visar hur godsägande adelskvinnor i Skåne utövade makt i kyrkliga tillsättningsärenden under den senare delen av 1600-talet. För den danska adel som ägde gods i Skåne fick övergången till Sverige 1658 flera konsekvenser. En stor del av de adliga godsägarna valde efterhand att dra sig tillbaka över sundet. Andra stannade kvar i Skåne och kämpade för att etablera sig under den nya överheten. Samtidigt förvärvade den uppsvenska adeln många gods i Skåne. Sophie Ramel och Maria Sofia De la Gardie tillhörde även den ursprungliga danska, respektive den svenska adeln. Trots deras skilda bakgrund hade de mycket gemensamt. Båda var initiativrika änkor i samhällets topp som valt att satsa stora resurser på godsdriften i Skåne, som under 1600-talet var Nordens godstätaste landskap. Inom ramarna för

maktkampen mellan Sverige och Danmark spelade adelskvinnorna en mycket framträdande roll eftersom de i hög grad var personligt närvarande på sina gods och på så vis hade direktkontakt med underlydande bönder och den övriga omgivningen. I denna artikel ska jag i första hand lyfta fram Sophie Ramel och hennes systrar, men även Maria Sofia De la Gardie, Margareta von Ascheberg och Christina Piper, för att visa på några av de kontakter dessa adelsdamer hade inom och utanför Skåne under denna turbulenta tid.

Den förhärskande ideologin.

Under 1600-talet var kvinnan främst hänvisad till hemmet. I första hand skulle hon vara husmoder och barnaföderska. Det instrument som tillhandahöll denna ideologi var religionen och den lutherska läran som starkt betonade att rollen som maka och mor var kvinnans livsuppgift. Under denna tid var den förhärskande ideologin i samhället patriarkal. Mannen var norm och intog samtidigt scenens mitt med en rad offentliga funktioner inom krigsmakten och den växande statliga administrationen. Därför är det ingen överdrift att påstå att just för adelns kvinnor var godsdriften en betydelsefull arena som innebar en rad möjligheter att utöva makt och inflytande i olika sammanhang. Så det är knappast förvånande att många adelsänkor valde att inte ta steget in i ett nytt äktenskap. Under perioder med hårt krigstryck var äktenskapsmarknaden dessutom begränsad, vilket givetvis bidrog till att förstärka många sådana beslut. En viktig aspekt är också att det var först efter mannens död som kvinnorna fick möjlighet att omsätta sina idéer och intentioner med godsdriften. En annan viktig faktor är givetvis att många adelsänkor fick en

hårt ansträngd ekonomi efter makens frånfälle. Detta kan i vissa fall ha bidragit till att de var tvungna att söka nya inkomstkällor för att slå vakt om sin position och livsstil. En möjlighet som stod till buds var att slå sig på handel och importverksamhet. En sådan verksamhet fordrade emellertid ett visst kapital. De flesta sökte därför att effektivisera driften vid sina gods i syfte att öka de inkomster jorden gav. De kvinnliga storföretagarna var också förhållandevis få under 1600-talet. Som vi ska se längre fram var det främst Maria Sofia De la Gardie och Christina Piper som gjorde sig gällande i Skåne.

Änkor, jungfrur och gifta kvinnor.

I källmaterialet från denna tid är det adelsänkorna som lämnat de tydligaste avtrycken. Det beror på att de till skillnad från gifta kvinnor och jungfrur som var underordnade maken eller någon manlig släkting, uppnådde egen myndighet. Om kvinnor inom äktenskapet vet vi mindre. I officiella dokument är det mannens namn som framträder, trots att det många gånger var makan som skötte driften av godsen. Så var fallet med Sophie Ramel. Hon administrerade och skötte godsen Sireköpinge och Dufeke i Skåne både före och efter övergången till Sverige 1658. Hon var gift med överstelöjtnanten vid det skånska regementet, Wulf Hieronymus von Kratz, ägare till Dufeke och Sireköpinge i Skåne. Han var bland annat känd för sina hårda nypor mot de underlydande bönderna. Först när maken går bort i september 1657 framträder Sophie under eget namn i källorna. Hon blev nu ensam ansvarig för driften av Sireköpinge och Dufeke. Med all säkerhet var det ett mycket tungt arbete. Sophie skulle se till att jordbruket fungerade och befann sig därför med jämna mel-

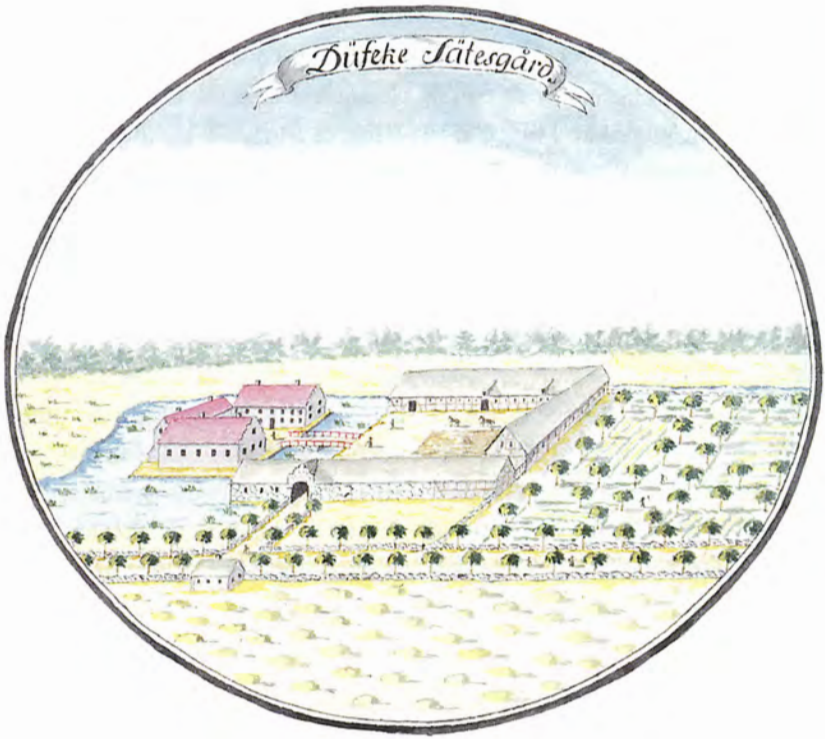

Dufeke gods. Akvarell, A. S. Rålamb.
Orig. i Kungliga Biblioteket.

lanrum på hästsadeln ridande mellan gårdar och ängar. Arrendebönder och underlydande torparfamiljer krävde ständig tillsyn. I de inre gemaken på Sireköpinge och Dufeke fanns en kader av tjänstefolk med olika uppgifter. I varierande grad fanns här pigor, drängar, kockerskor och lakejer. En piga eller dräng som fick in en fot på ett adelsgods fick många spännande inblickar i adelns livsstil och den »stora världen«. Här kom man i kontakt med seder och bruk som man normalt inte var van vid. Bland annat dukades det med linneservetter och i slottsköket doftade grytorna av exotiska kryddor, som importerats från kontinenten. Den allra närmaste kretsen av tjänare följde som regel med Sophie på hennes resor till Köpenhamn och övriga släktingar i Skåne. Vanligt förekommande var även att underlydande som ansågs särskilt förtjänstfulla och pålitliga tillfrågades om de hade släktingar eller bekanta, som kunde passa för olika tjänster. Detta förhållande bidrog antagligen till att många av adelsgodsens anställda fick en viss makt och social status i förhållande till övriga grupper i lokalsamhället. Att Sophie Ramels kontaktnät både inom och utanför Skåne var stort, framgår bland annat om vi granskar släktens övriga förgrening i Skåne vid denna tid.

Vid sidan av släkterna Thott, Krabbe och Ulfeldt intog släkten Ramel en absolut topposition bland godsägarsläkterna i Skåne. Jämsides med det egna jordinnehavet hade Sophie således tillgång till en rad välbesuttna släktingar i området. År 1651 ägde släkten Ramel jord i 13 av Skånes 22 härader. Den geografiska spridningen av släktens egendomar inom länet innebar att Sophie hade goda kontakter i olika sammanhang. På Maltesholm, drygt sex mil i östlig riktning från hennes egna huvudgårdar (Sireköpinge och Dufeke) fanns den nästan

jämngamla systern Anne Ramel, som hade blivit änka redan 1648. På sina resor till denna syster bad Sophie ofta kusken om ett extra uppehåll efter ungefär halva resan, vid godset Osbyholm. Detta adelssäte är beläget en kilometer från Ringsjön i Skånes mitt. Här bodde fram till sin död 1649-1651 (dödsåret är osäkert) jungfrun Lene Ramel, som var Sophies andra syster. Man får förmoda att änkan Anne Ramel, som var den enda syster Sophie hade kvar i livet när hon själv blev änka 1657, hade många goda råd att delge Sophie när hon 1657 trädde in i änkeståndet. Ingen av systrarna kom heller att gifta om sig. I Sophies fall förklaras detta till stor del av att hon var 51 år när maken gick bort. Å ena sidan betydde det att man inte kunde förvänta sig att hon skulle föda fram några arvingar. Å andra sidan var hon en mycket förmögen kvinna med ett par huvudgårdar i sin egen ägo. Dessutom tillhörde hon en släkt som socialt, ekonomiskt och politiskt intog en ledande ställning i både Skåne och Danmark vid denna tid. Inom släkten fanns högt uppsatta militärer, riksråd och hovtjänare, men även personer med lokalt framskjutna tjänster och stora jordegendomar. Dessa faktorer torde ha gjort henne eftertraktad på äktenskapsmarknaden. Samtidigt ska vi ha klart för oss att denna kvinna i egenskap av änka, för första gången under sin levnad fick en mer självständig roll. Framför allt gällde detta på det ekonomiska området.

Genom systrarna Ramel framträder ett par drag, som förefaller vara typiska för adelskvinnorna i Skåne under 1600-talet. Genom att männen drog iväg till krig och ämbetsplikter var kvinnorna ofta adelns lokala ansikte. De tog hand om många av de små och stora vardagsproblem som uppstod inom ramarna för det lilla livets villkor i godsmiljöernas värld.

Som vi har sett kunde det gälla lokala kyrkoärenden, men även aktioner på en högre nivå som innebar att de skrev brev till kungamakten och släktingar i Köpenhamn för att få stöd i lokala frågor. När Anne Ramel sökte komma över ett stycke jord, som hon ville erhålla i pant i närheten av Börringeklos-ter i Skåne, så byggde denna begäran på ett personligt besök i bygden. Hon påtalade särskilt att bönderna i området for sär-deles illa i »disse vanskelige og meget besværlige tider«. I mars 1649 finner vi hur Anne Ramel i ett brev till kungen vill ha hjälp med att komma åt borgaren i Kristianstad, Jochum Gollenbor. Ärendet gällde en förfallen skuld, och hon ville i första hand se till att Gollenbors lösöre hamnade under kro-nans beskydd tills ärendet vunnit laga kraft. Ibland använde hon sig även av högt uppsatta släktingar inom den danska statsapparaten, för att vinna stöd i lokala frågor. Systrarna Ra-mel tog sig även med jämna mellanrum över Öresund för att delta i kröningar, begravningar och bröllop i Köpenhamn. Av detta kan vi sluta oss till att de verkligen tillhört den sociala gräddan i Skåne och det danska riket vid 1600-talets mitt. Så finner vi att både Anne och Lene Ramel finns med på en in-bjudningslista till ett bröllop vid hovet i Köpenhamn 1650, mellan drottningens hovjungfru Margarete Juel och Peder Juel. Vid begravningen av Christian IV i Vor Frue kirke i Kö-penhamn 1648 var Anne Ramel en av de 21 adelsänkor, som närvarade från Skåne vid kungens begravning. Här får vi sam-tidigt en mer samlad bild av antalet adelsdamer som hade en socialt framskjuten position i Skåne vid denna tidpunkt.

Många av de kontakter som adelskvinnor som systrarna Ramel och deras medsystrar använde sig av kom emellertid att brytas när Skåne 1658 gick över till Sverige. För Sophie

Ramel, som tidigt avlade trohetsed till den svenska kronan, tycks tiden efter övergången ha varit kantad av konflikter. Fram till hennes död 1676 stod kreditorer, i form av mannens tyska släktingar, på rad. Efterhand infann sig också den svenska kronan med nya krav. Det senare ödet delade hon förvisso med många av de dansk-skånska godsägare som bestämt sig för att stanna under de nya herrarna. Det finns dock mycket som talar för att adelskvinnorna hade extra mycket att förlora i sammanhanget. I de suppliker (en slags böneskrift med vädjan om en hjälpande hand) som sändes in till den förste svenske generalguvernören över Skåne, Gustav Otto Stenbock, framträder de adliga kvinnorna särskilt tydligt. Det gäller såväl änkor som gifta kvinnor. Breven var ytterst välformulerade med ingående beskrivningar av sakförhållandena på godsen. Många änkor hade skapat sig en stark ställning i det skånska landskapet. I vissa fall hade godsen funnits inom släkten i flera generationer. Generationsperspektivet bör dock tonas ned. För kvinnorna handlade det snarare om att lämna ett livsverk som samtidigt var den yttersta symbolen för deras självständighet. Få av dem ägde några gårdar i det övriga Danmark. Att ge upp sina skånska gårdar och ta säte i Danmark kunde med andra ord betyda att kvinnorna blev mer beroende av släktens välvillighet och tvingades ge avkall på den självständiga position man byggt upp som änka. På grund av att samhället såg ut som det gjorde kunde kvinnorna inte heller hoppas på några tjänster inom samhällssektorn eftersom de var utestängda från de flesta yrken. En liten öppning fanns förvisso vid det danska hovet, men dessa tjänster var försvinnande få. Vi ska också hålla i minnet att brytningen med Danmark och Köpenhamn innebar att man förlorade de

kontakter och möjligheter man haft att, likt Anne Ramel, skriva till kungen och släktingar inom statsapparaten för att få hjälp med olika lokala ärenden. Denna förändring kunde man knappast göra någonting åt. Däremot kunde adelskvinnorna snabbt slå vakt om sina lokala kontakter och redan på ett tidigt stadium bearbeta den svenska kronan angående godsens framtid. Här blev deras goda kännedom om lokala förhållanden ett starkt argument i kontakterna med den nya överheten. Samtidigt bidrog denna kunskap till att kvinnorna blev viktiga brickor mellan olika släkter i den maktkamp, som fördes om godsens framtida öde. Något tillspetsat kan man säga att många adelskvinnor satt inne med en stor portion makt i sammanhanget. Det är detta inflytande som till stor del kommer till uttryck i supplikerna till den svenske generalguvernören. Kampen kom i hög grad att gälla vilka ekonomiska privilegier som skulle gälla för godsen i Skåne – eftersom bestämmelserna var olika i Sverige och Danmark. När Karl XI segrade i det blodiga slaget vid Lund i december 1676 hade Sophie Ramel förts till den sista vilan några månader tidigare. Hon var också den enda av systrarna Ramel som kom att verka i »dhet suvendske« Skåne under någon längre tid efter övergången. Vid hennes relativt obemärkta begravning i september 1676 fälldes några ord som väl illustrerar hur hon uppfattades av sin egen samtid. Sophie var »sitt köns efterdöme och sitt ståndz prydnad«, hette det i den predikan som hölls vid jordfästningen. Trots de pressade förhållanden hon tycks ha levt under hade hon vid sin död fortfarande Dufeke och Sireköpinge i sin ägo.

Maria Sofia De la Gardie, »Aschebergskan« och Christina Piper.

Vid nyåret 1670 befann sig Maria Sofia De la Gardie på godset Skarhult i Skåne. Detta framgår i en skrivelse hon skickade därifrån till sin bror, rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie. Hon var angelägen om att få »et gåth ordh för vår Lanss höfdinghe, att han måte blifa kuar«. Denna begäran gällde landshövdingen i Malmöhus län, Augustin Leijonsköld som riskerade avsättning. Leijonsköld lämnade visserligen sin tjänst under en kortare tid, men kom i själva verket att kvarstå på sin post ända fram till 1677. Givetvis är det svårt att säga om Maria Sofias rader kan ha bidragit till att fälla något definitivt avgörande i denna fråga. Den bild av de dolda maktmiljöerna som brevet förmedlar är dock intressant. Maria Sofia hade så tidigt som 1667 förvärvat Krapperup vid foten av Kullaberg i nordvästra Skåne. På detta gods bedrev hon främst brytning av stenkol som levererades till kronans fyrar i Skåne. Denna änka tillhörde en av Sveriges mest förmögna adelssläkter och hon ägde gods i många delar av det dåtida svenska väldet. Hon var en skicklig affärskvinna och bedrev en omfattande företagsverksamhet i form av handel och köpenskap. Det är mot denna bakgrund vi ska se Maria Sofias intresse för Krapperup och stenkolsbrytningen. I en rusttjänstnotering (en slags godsskatt) från 1675 påträffar vi henne sida vid sida med Sophie Ramel. Det framgår där att dessa kvinnor inte hade levererat några uppgifter över sitt godsinnehav i Skåne till kronan. Det beror på att de i egenskap av änkor var befriade från denna avgift. Trots detta säger oss denna knapphändiga anteckning en hel del i sammanhanget. Av övriga rusttjänstnoteringar framgår det till exempel att

Maria Sofia i princip var den enda representanten för sin släkt i Skåne vid denna tid. På Krapperup vistades hon dock ytterst sällan. Trots detta förefaller Maria Sofia ha varit en mycket inflytelserik kvinna i Skåne. Hur förklarar man då detta? Svaret står till stor del att finna i de goda kontakter hon hade med personer på ledande poster inom den lokala och centrala förvaltningen. Det var också genom brodern Magnus Gabriel De la Gardies försorg som hon fått rättigheterna att leverera stenkol till kronan. Jämsides med detta kontaktnät hade hon byggt upp en väl fungerande godsförvaltning. Under den första »svenska« tiden i Skåne behandlades även många av de uppsvenska adelssläkter som sökte etablera sig i området med silkesvantar av den svenska kronan. Till en del förklaras detta av att Sverige 1660–72 styrdes av en högadlig förmyndarregering vars godspolitik gynnade de egna släkterna. Samtidigt fanns det i detta agerande en målmedveten strävan som gick ut på att den svenska adeln genom att förvärva gods i Skåne medverkade till att landskapet lättare skulle kunna fogas in i det svenska väldet och på sikt läggas till det svenska kärnlandet (Sverige–Finland). Maria Sofia De la Gardies starka ställning i Skåne måste således kopplas samman med den rikspolitiska situationen i Sverige under denna period. I Skåne kunde hon till stor del utöva makt genom att dra i rätt trådar i sitt omfattande kontaktnät. Det gjorde att hon blev inflytelserik på det lokala planet, trots att hon under långa perioder inte fanns på Krapperup i egen hög person. Typiskt är även att hennes ställning försvagades ganska drastiskt när Karl XI blev myndig, och vid slutet av 1670-talet ställdes förmyndarregeringen till svars för sitt handlande, och krävdes på ersättning till kronan för den besinningslösa godspolitik man fört.

Margareta von Ascheberg som var gift med
Kjell Christoffer Barnekow på Wittskövle.
Oljemålning, privat ägo.

Sid 94: Christina Piper. Orig. i privat ägo.

Samtidigt genomdrev kungen reduktionen (kronan återtog gods från adeln) vid denna tidpunkt. För hela den svenska högadeln (läs grevar och friherrar) innebar detta en kris. En rad släkter förlorade stora delar av sitt godsinnehav, även om flera trots allt kunde rädda delar av sina egendomar. Flera av de »svenska« adelssläkter som vann insteg i Skåne efter 1658 bosatte sig emellertid, till skillnad från Maria Sofia, permanent på sina skånska gods. Man tog säte i Skåne med sikte på framtiden. De lade också ner betydande summor på sina nyvunna egendomar och bidrog till att det skånska näringslivet fick ett rejält uppsving. Även i detta förlopp intog adelskvinnorna en dominerande roll. I likhet med systrarna Ramel var de i hög grad närvarande i det dagliga livet på godsen.

Efterhand kom många giftermål till stånd mellan den dansk-skånska adeln och den svenska adel som fått fotfäste i Skåne. Vid slutet av 1600-talet inledes också den process som i många stycken kan betraktas som unik i den bemärkelsen att den godsägande adeln i Skåne utvecklades mot en särpräglad provinsiell elit. Ett exempel på sammansmältningen mellan den dansk-skånska och den uppsvenska adeln är Margareta von Aschebergs giftermål med Kjell Christoffer Barnekow på Wittskövle 1691. Han tillhörde ursprungligen den dansk-skånska adeln men var nu svensk undersåte eftersom han avlagt trohetshed till den svenska kronan. »Aschebergskan«, som hon kallades var en mycket initiativrik kvinna. Efter makens död år 1700 trädde hon bland annat in som överste i makens ställe och satte upp ett »eget« dragonregemente till det pågående kriget, där hon till och med tillsatte uppkomna officersvakanser. Jämsides försåg hon sig med en rad gods i Skåne, och på dessa anlade hon efterhand skolor. Först

1753, vid 82 års ålder gick denna kvinna ur tiden. Under »Aschebergskans« tid framträder också en annan färgstark adelskvinna i Skåne; Christina Piper. Hon var dotter till kommersrådet och skeppsmäklaren Olof Hansson Törne, vilken 1698 adlats under namnet Törnflycht, och en mycket förmögen kvinna. Vid 17 års ålder gifte sig Christina 1690 med den betydligt äldre, Carl Piper som dog i rysk fångenskap 1716. Christina införskaffade tidigt alunbruket i Andrarum och efterhand växte denna anläggning till en av Skånes största industrier. När Carl von Linné under sin skånska resa 1749 besökte Christina Piper på Krageholm påtalade han bland annat trädgårdsanläggningarnas prakt. Han imponerades även av organisationen vid alunbruket i Andrarum.

Myt och verklighet.

I denna text har jag i första hand belyst några adelskvinnor i Skåne under den andra halvan av 1600-talet. Maria Sofia De la Gardie, Margareta von Ascheberg och Christina Piper har tidigare fått stor uppmärksamhet. Här har jag i första hand lyft fram systrarna Ramel som representanter för en mer anonym grupp adelskvinnor. De flesta adelskvinnor i 1600-talets Skåne hade som regel en eller två sätesgårdar i sin hand och verkade i varierande grad inom ett ganska snävt lokalt och regionalt rum. Vi ska också komma ihåg att många satt på sina gods under längre perioder. Detta tycks också vara en gemensam nämnare för de adliga kvinnorna i Skåne. Även om många av kvinnorna blir »synliga« i källmaterialet först när de blivit änkor, så hade många i praktiken ansvarat för godsdriften långt före detta. Bönder och övriga grupper i lokalsamhället var med andra ord vana vid kontakter med adelskvin-

Margareta von Aschebergs och Kjell Christoffer Barnekows Widtskövle.
Efter Tuulse 1952: *Borgar i Västerlandet.*

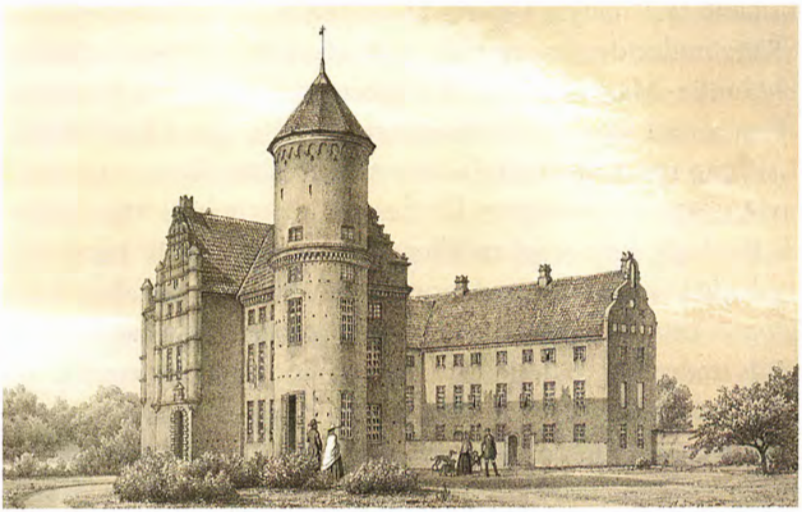

Skarhult, där Maria Sofia De la Gardie befann sig 1670.
Efter Ljunggren och Richardt 1854.

norna. För många var det således kvinnorna som var adelns lokala ansikte i Skåne.

Ännu långt in i vår tid florerar det många berättelser kring de skånska godsen och de släkter och personer som under seklernas lopp har verkat innanför och utanför dessa murar. Dessa historier har under olika perioder fyllt olika funktioner beroende på de skiftande villkoren i samhället. Adelskvinnorna utgör dock ett stående inslag i dessa berättelser. Tänk bara på att nästan varje skånskt herresäte har en grå eller vit dam som hemsöker eftervärlden på grund av någon olycklig handling under sin levnad. Som så ofta finns det i dessa berättelser några korn av sanning. Vad vi vet är att många av dessa kvinnor verkade under en tid då kvinnans position i samhället var underordnad mannens. Till detta ska vi även lägga att adelskvinnorna i Skåne fick en extra utsatt position i samband med övergången, med en hård press från såväl familjemedlemmar och släktingar, som underlydande bönder och den svenska kronan. Detta då kampen om Skåne var inne i ett avgörande skede. Även om många adelskvinnor, på grund av att de tillhörde samhällets ledande stånd, var i besittning av avsevärda egendomar och en betydande makt, antyds i många av berättelserna bristerna i det kvinnliga ledarskapet. Det vittnar om hur påpassade kvinnorna var av sin omgivning och hur insatserna bedömdes utifrån en mer normativ roll, där kvinnan förväntades vara underdånig. Vi måste dock även påminna oss om att berättelserna i ett längre perspektiv har varit identitetsskapande och viktiga för kvinnornas syn på sig själva.

NILS-ARVID BRINGÉUS

Renässansdrag i den skånska bondstugan.

Blekingegården, Kulturen i Lund.

När Georg Karlin för drygt hundra år sedan flyttade en ryggåsstuga från Jämshög till Kulturen och Artur Hazelius en liknande från Kyrkhult till Skansen var det för att de båda museimännen fann byggnadstypen mycket ålderdomlig. Lärda forskare har haft skilda meningar om det s.k. sydgötiska husets ursprung. Senast har medeltidsarkeologen Jan-Erik Augustsson påvisat att hustypen varit vanlig i Halmstad under perioden 1400–1600 och han menar att den har ett inhemskt ursprung. Det är först på denna sidan om Sundet som främmande resenärer påträffar hustypen och finner den märklig liksom senare Karlin och Hazelius. Här är min avsikt inte att diskutera hustypens ursprung utan att belysa dess konstruktion, funktion och förändring med hjälp av tidigare obeaktade källor.

Ryggåsstuga med takfönster.

Sommaren 1592 företog den tyske malteserriddaren Augustin von Mörssberg en resa i Skandinavien. Efter att tillsammans med Christian IV ha besökt Tycho Brahe på Ven den 3 juli tog han sig över sundet från Helsingör till Helsingborg. Här hade Jakob Krabbe till Vegeholm, sänt häst och kusk till mötes. Krabbe mottog sin gäst med stor vänlighet och visade honom sina herresäten och deras sevärdheter. Tredje dagen gick färden till Skillinge vid Munka-Ljungby, där Krabbe var länsman. Följande dag, en söndag, var Krabbe bjuden på bröllop hos en av sina underlydande bönder, och dit tog han med sig sin gäst (Bringéus 1973). Här intresserar oss främst von Mörssbergs notiser om bondstugan, där bröllopet hölls.

Denna bestod av »en låg huslänga byggd i trä, där fönstren var placerade upptill i taket. Huset eller rummet, ty härstädes

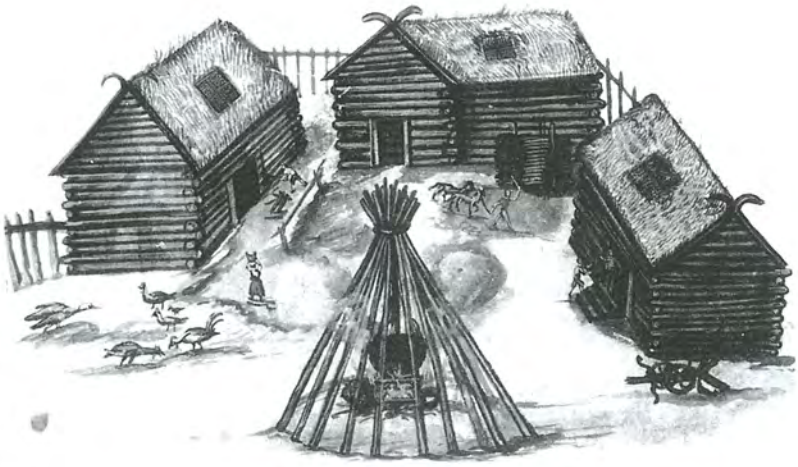

En svensk bondgård på 1500-talet. Akvarell i von Mörssberg: *Reise durch die Nordischen Länder im Jahre 1592.*

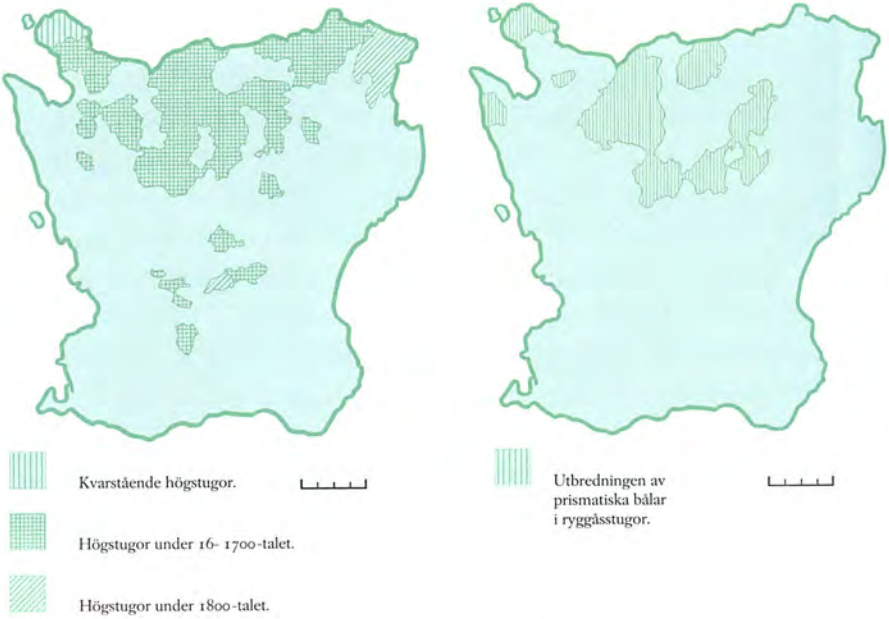

är varje hus ett särskilt rum, var ganska ljust, fastän det inte hade några fönster på sidan utan några få upptill i taket, i vilka dessutom deras junkers [adels]vapen satt, och ett rum sällan hade mer än två fönster, men hade å andra sidan sol hela dagen, som sken över och in genom dem: dylika hus är vanliga i Norge och Sverige.«

Att Jakob Krabbe var bjuden på bröllopet tyder på att gården var en frälsegård. I fönstret fanns ägarmärket i form av en vapenbild. Detta är en typisk renässansföreteelse.

von Mörssbergs iakttagelse, att varje hus utgjorde ett särskilt rum, måste vi förstå mot bakgrunden av de tyska bostadsvanorna. Därigenom skilde sig bröllopsstugan såväl från det nedersachsiska enhetshuset med stall och bostad under samma tak, som från det sydtyska två- eller flervåningshuset med stall i undervåningen och bostad i den övre.

Att stugan belystes genom takfönstret innebar att den saknade innerloft. Även om fönstret var litet gör von Mörssberg samma reflektion som den som i våra dagar stiger in i en ryggåsstuga med takfönster, nämligen att rummet var förvånansvärt ljust. Numera finner vi endast ett par skånska högstugor på ursprunglig plats, nämligen i V. Karup på Bjärehalvön. Annat källmaterial visar att högstugor tidigare funnits i de båda Åsbo- och Göingehäraderna. Husesynesinstrument och andra källor dokumenterar högstugan under 1600- och 1700-talet även i de inre delarna av Malmöhus län.

I von Mörssbergs resebeskrivning ingår en bild av tre knuttimrade hus, vilka samtliga har takfönster på det torvklädda taket. Teckningen har sydsvenska drag som gässen på gården och kvinnan som bär en bytta på huvudet. Framförallt illustrerar de tre husen med takfönster von Mörssbergs uppgifter

om bröllopsstugan. Men är bilden autentisk? En kokskåle av samisk typ mitt i bildfältet gör att detta starkt kan ifrågasättas. Jag har tidigare (1972) visat att von Mörssberg lånat bilder ur holländska geografiska arbeten, vilka i sin tur hämtat bildförlagor hos Olaus Magnus. Även bilden av tre byggnader med takfönster och kokskålen förefaller indirekt återgå på Olaus Magnus vinjett till kapitel 12:3. I texten »Om takfönster« heter det: »Fönsterna i de nordiska byggnaderna äro vanligen, i synnerhet i de med eldstäder försedda husen, anbragta på de sluttande taken, hvarigenom man får fullare belysning från ofvan. De bestå af glas eller tjärduk, för att utestänga regnet.«

Uppgiften om adelsvapnet på fönstret i bröllopsstugan visar att takfönstret var av glas och inte något annat genomsläppligt material. Det förefaller inte otroligt att vi kan räkna glasfönsterna i ryggåsstugorna som en nyhet under renässansen. De har uppenbarligen ersatt den öppna ljoren, som dock kunde leva kvar in på 1700-talet. Vid en syn av en rökstuga i Ö Sallerup, Frosta härad 1724 heter det: »Inga fönster, utan ett hål på taket«.

Knuttimring och torvtak.

Knuttimringen på de stugor von Mörssbergs avbildat förknippar vi i våra dagar med norra Sverige, men den har funnits så långt ner som i norra Skåne. Rundvirke saknas i det bevarade byggnadsbeståndet, men i en domstolshandling från Visseltofta, V Göinge 1727 omtalas ett soldattorp, uppfört av »trint bålatimmer«. Oftast var dock husen timrade av prismatiskt huggna bålar, s.k. ryggabåle. Detta var virkesbesparande eftersom man kunde få två bålar av en stock med hjälp av träkilar och en en bila. Dessutom fick man en slät innersida. Hus med

prismatiskt bilat timmer är kända från västra och norra Skåne. Under 1500-talet förekom det att sådana byggnader höggs upp i Göinge för export. I ett brev från 1572 beställer Fredrik II av Sten Bille på Vanås »et bullehus, som vi ville have hugget til vort behov«. År 1623 anmodade Kristian IV Holger Rosencrantz i Laholm att sända tre bålhus till Köpenhamn så billigt som möjligt (Steensberg 1957).

Ryggåsstugorna på von Mörssbergs teckningar har tak av grästorv. I det närbelägna Sunnerbo härad observerade Johannes Bureus omkring år 1600 att mangårdsbyggnaderna var täckta med torv, medan husen i fägården var halmtäckta. Synehandlingar av ryggåsstugor från Össjö och Örkelljunga i Norra Åsbo, Hörja i Västra Göinge, Örkened och Loshult i Östra Göinge visar att stugorna här ännu i början av 1700-talet kunde ha nävertak, d.v.s. torvtak på näver. Söder härom, liksom i Bjäre härad, omtalas uttryckligen halmtak. Nävertaken tycks vid 1700-talets mitt även ha börjat ersättas av halmtak enligt Linnés uppgift från Marklunda. Vid denna tid gjordes en omfattande propaganda för bundna halmtak, men från Ottarp omtalar A.G. Barchaus i sina reseanteckningar (Uppsala universitetsbibliotek):»Alla bönderna förstå icke att bruka de sköna halmtaken. En wiss man är gärna bindare i hwar by. I Ottarps by är Pål Mickelsson en allmän och mycket förtrodd taktäckare, han är husman. Får i betalning för hwart stig han täcker, 12 styfwer och maten. Ett stig håller 6 alnar i högden och 6 i bredden.«

Värmeugn och bakugn.

På de hus som von Mörssberg avbildat finner man inga skorstenar. Men det betyder inte att de saknade uppvärmning.

Detta framgår av en berättelse från Mölletofta i Östra Ljungby enbart någon mil från bröllopsstugan. Skärtorsdagen 1560 mördades där en hel familj utom en fjortonårig gosse, som krupit upp på ugnen och gömt sig under en dyna. Detta var en vanlig sovplats, särskilt för gammalt folk, vilket bl.a. Linné noterar i sin skånska resa.

Den ugn det här var fråga om var i första hand en värmeugn som under den kalla årstiden eldades morgon och kväll. Annars hade det inte varit någon mening att ha en sovplats ovanpå ugnen. Men därjämte fungerade ugnen som bakugn, och till eldstaden var även en brygghusgryta kopplad. Det heter nämligen att mördaren på skärtorsdagskvällen hjälpt bonden att hugga brygg- och bakved. Mölletofta låg i skogsbygden, men den som for söderut skulle snart möta en annan byggnadskultur och ett annat bränsle. Med etnografisk skarpblick noterar Carl August Ehrensvärd 1795 vid Östra Ljungby: »Vid sjelfva byn börjar ett utseende af Slättens öfverflöd. I byen syntes korsvär[k]shus, och kjändes tårfrök«. Förhållandena kan knappast ha ändrats sedan 1500-talet. Torven var det främsta bränslet i Skåne.

Under sin resa i Sverige på 1580-talet noterar tysken Samuel Kiechel från södra Småland eller västra Blekinge att »kök, kammare, sovhus samt allt vad till hushållet hörer, allt inrymmes under vintern i detta rum (stugan), och i stället för spis bruka de bakugnen. I densamma uppgöres eld en tre timmar före dagen, så att detta rum hela dagen är så varmt, att hustrun, barnen och tjänstefolket, som icke har utgöra, hela vintern gå i bara linnet, även om det utomhus är så kallt, att boskapen kunde förfrysa i stallet«. Genom att hetta upp ugnens stenmassa kunde den utstråla värme under ett halvt dygn.

Stuga i Skånes Skogsbygd.
Lavering, Killian Zoll. Kulturen, Lund.

Skildringen äger alldeles uppenbart giltighet även i norra Skåne. Men också inom det skånska korsvirkesområdet förekom rökugnar. På vägen mellan Vittskövle och Andrarum antecknar Abraham Hülphers: »Rökstugor eller hus byggda utan skorsten funno vi här emellan. Dessa voro som andra byggnader av korsvirke, flätade emellan stolparna och igenslagna med lera; i stället för skorsten går röken ut genom en horisontal öppning över spisen, som är murad lågt nere vid golvet, eljest äro på gavlarna små gluggar och fönster på taket, varigenom röken även går. Taket är överallt av sot överdragit och synas dessa boningar ganska farliga för eldsvådor«. Orden låter som ett eko från Linnés skånska resa, som Hülphers uppenbarligen haft med sig på färden. Inte heller på Mandelgrens teckningar av rökstugor kan vi tyvärr lita, eftersom de utgör rekonstruktioner, som Åke Werdenfels visat.

Hur bakningen gick till i en sådan stuga omtalar Andreas Bolinus i sin resedagbok 1676 från Helsingborgstrakten: »När de baka och jäsa i stugan, så taga de fönstret ut på taket och all röken går upp i stugan och sedan ut där som fönstret är avtaget«. Ännu 1759 fann Hülphers stugor mellan Vittskövle och Andrarum med »fönster på taket, varigenom röken även går«. På skissen till en rökstuga i Påarp, Färs härad, har Mandelgren avbildat ett takfönster med fyra fönsterrutor och en invändig stång, med vilken fönstret »fördes upp och ner«.

Sovplatser.

I berättelsen från Mölletofta omtalas att man redde till för lösgängaren/mördaren i »stuffve Bencken« (stugbänken) och nedanför honom, i samma bänk, lade sig bonden eftersom han skulle gå tidigt upp och se till ölbrygden. Dessa väggfasta

bänkar fortlevde långt fram. Abraham Hülphers skriver 1759 från Söderslätt: »Bänkar voro omkring såsom i Småland, eller långa kistor, fyllda med halm, varpå lågo madrasser eller brokota bolstrar såsom soffer.«

I Mölletoftagården fanns inte bara en stuga utan också »forstuffkammerrit« (förstukammaren). Den var, som namnet säger, belägen vid förstugan, men på andra sidan, i härbergshuset. Fastän detta saknade eldstad utnyttjades det som sängkammare och hade två sängar. I den ena låg bondhustrun och hennes unga dotter, i den andra de två äldsta sönerna. »Sällan låg någon ensam i en säng. Man låg två och två och värmde därigenom varandra när det var kallt« omtalar Oscar Sjunnesson från södra Halland.

Den yngste sonen som låg på ugnen sprang till »Baghuss dörren« (bakhusdörren) heter det i berättelsen från Mölletofta. Bakhus var den gängse beteckningen för det härbärgshus som var beläget längst bort från eldstaden. Av detta kan vi sluta oss till att stugan i Mölletofta hade två härbergshus, ett på vardera sidan om ryggåsstugan.

Gavelröstet mot bakhuset var som regel försett med hyllor, där husgeråd i form av ler- och tenntallrikar exponerades. Gavelväggen fyllde alltså i viss mån samma uppgift som skänken i högreståndsbostaden. I enkla stugor kunde den inskränka sig till ett par längsgående hyllor. Vid restaureringen av Ingeborrarpsgården på 1950-talet fann vi två rader med inborrade hål avsedda för knektar till »karahyllorna«. Dessa hyllor var som regel prydda med textilier.

Renässansens kanske mest påtagliga bidrag till inredningen i de borgerliga hemmen var panelerna, som även kunde vara målade. Som en efterklang till detta får man kanske betrakta

de målade stuginteriörer som förekom i sydvästra Skåne. Håslövsstugan, som Artur Hazelius räddade till Nordiska museet, är ett exempel. En enklare form av väggbeklädnad är de spåntapeter som omtalas i boupptecknin gar från Malmö under 1500-talet och som levde kvar på landsbygden i sydvästra Skåne under 1700-talet.

Då bakhusdörren i Mölletoftagården var stängd sprang pojken upp på ugnen igen och kastade en dyna över sig, varför mördaren trodde att han sprungit bort. De fjäderfyllda dynorna hörde till den skånska sängkulturen. Från Rössjöholm rapporterar Linné i sin *Skånska resa* 1749: »Sängkläder hade vi allestädes till Skåne haft de mjukaste och härligaste, som vida öfvergå sängkläderna up i Sverige. Täckena voro merendels stoppade af eiderdun alltså varma och lätta. Bönderna brukte sina dunbäddar, äfven midt i sommaren«. Det är Mellaneuropas bäddvanor som nått upp i Skåne.

Uppgifterna från Mölletofta är de äldsta vi känner till om den skånska bondstugan och dess inredning. De kompletteras av Samuel Kiechels resebeskrivning från 1586, där han från Rya skriver: »Då vi skulle sova, redde vi vår sängplats på golvet; icke allenast männen med hustru och barn ligga vintertiden i stugan, utan ock hundar och kattor samt ungboskap såsom kalvar, lamm, getter och duvor finnas därinne, och, vad som är olustigast, unga grisar, som giva en stark lukt ifrån sig och gemenligen hålla till mitt i stugan, komma om natten och slicka en i ansiktet, så att för elak smak och stank man förr blir mätt för en ringa penning än av den bästa måltid.« Vanan att ta in djuren i stugan när det var som kallats fortlevde i Skåne in på 1800-talet. Prosten Lönqvist rapporterar från Bara härad 1775: »Beträffande stugornas renhållande, så släppas

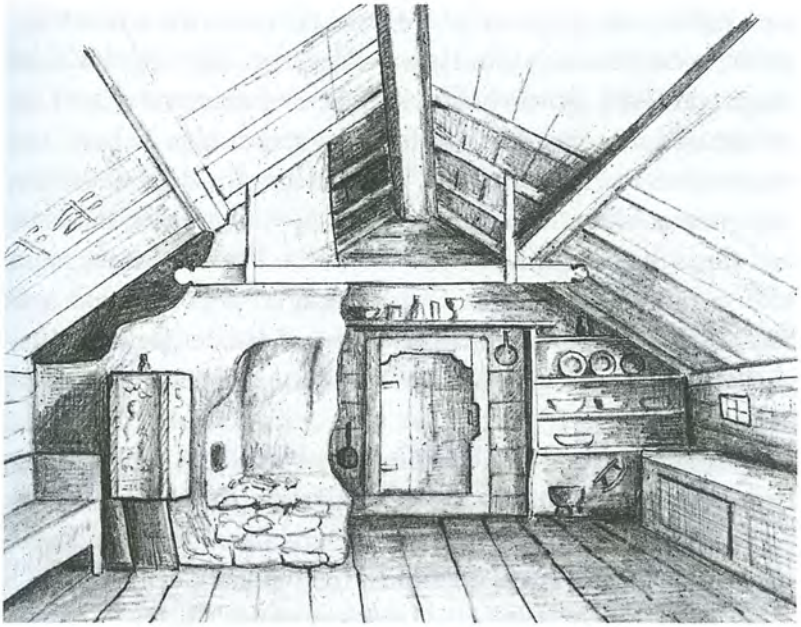

»Mårtingastugan«, Kätteboda, Örkened, Östra Göinge. Hörnhärd med ansluten sättugn samt hjällstång. Teckning, P. G. Wistrand.

Ett nutida exempel på en knuttimrad byggnad på ursprunglig plats. Ingeborrarps friluftsmuseum vid Eket, bara någon mil från den bröllopsstuga von Mörssberg beskriver.

inga kalfwar in, ty de upfödas först i fårhuset och sedan i kostallet, men höns och giäs hafwa sitt wärpe- och liggeställe uti stugan uti tärtill giorde brädebänckar med dörrar el:r skott före; smågrisar, som wändas ifrån suggerna, taga många om wintertiden in i stugorna och tillreda läger för dem under kakelugnen och tärwid: den som ej will luckta grise l-t den heta, han får ei häller smaka fläsket det feda. Får och lamb, tagas icke in uti stugorna, utan så är att något ungt fåhr icke will kännas wid sitt lamb, uti hwilcken händelse det får några dagars tid wara inne; desemellan hålles stugorna rena, i synnerhet på helgedagar.«

Stuggolvet i mellersta Skåne bestod vanligen av jord eller lera. I ett syneinstrument från Oderljunga i Norra Åsbo 1708 heter det: »Brädgolv till spisen, det övriga kampersten«. Detta var en bra kompromiss, inte minst med tanke på eldfaran.

Av Kiechels skildring får vi dock inte dra slutsatsen att de skånska ryggåsstugorna var otjänliga. Ännu vid slutet av 1700 -talet och år 1800 prisas de av två kända prästmän på gränsen till Skåne, nämligen Per Osbeck i södra Halland och J. J. Öller i västligaste Blekinge. Osbeck skriver att ryggåsstugorna är sundare »i anseende til sin vida större högd och dragfrihet. Bonden äger intet mer än stugan, som han dageligen nyttjar vinter och sommar för sig om dem honom tillhöra. Han äter, sofver, kokar sin mat, bakar sitt bröd, arbetar och torkar sina kläder i samma rum. Hvad stank skulle där icke blifva, om taket vore som i loftstugorne, som äro föga mer än en mans högd, i synnerhet om han, som ibland brukligt är, nödgas bränna stickor av bok eller björk at lysa sig med vid sitt arbete om vintern? och än mer om han nödgas, när vintern är stark, taga in något spädt kreatur lamb, kalf eller dylikt«.

Öller skriver: »Sidwäggarna äro ej mer än 3 alnar höga från hwilka dock utgår en ryggning så hög at gaflarna äro 5 · 6 alnar höga, och stugan följaktligen lika hög till ryggåsen; hwilken högd af stugan är ganska nödig och nyttig för hälsans bibehållande; hälst bonden med dess hustru, samt ofta flere barn och tjenstehjon, ligga wintertiden i en och samma stuga; utom det, at deras hushålsyslor, såsom slagt, bryggning, bränning, bak och bykning förrättas alt i stugan«.

På detta sätt tedde sig och fungerade den skånska bondstugan under renässansen och ännu fram emot sjuttonhundratalets mitt. Men då inträffade två stora nyheter inom byggnadsskicket, nämligen att väggfönster ersatte takfönstret och att eldstaden försågs med skorsten i kombination med en värmeugn av järn.

Ryggåsstugan blir halvhögstuga.

Linné noterar förändringen i Marklunda i Osby 1749: »... i nyare stugor var fönstret på södra väggen; det gamla modet, att sätta fönster på taket har redan begynt efter hand bortläggas«. Detta stämmer med Osbecks uppgift 1776 att loftstugor som brukas i städer och hos ståndspersoner på landet »hava vid pass 20 års tid begynt komma i bruk, som med fönster på väggarna äro ljusare«. Förändringen gick dock långsamt. Ännu 1800 skriver Öller från Jämshög: »I senare tider hava de dock funnit dessa takfönster skadliga för väggarna, å vilka alltid röta förorsakas, genom det starka vattenavloppet från fönsterurholkningen, efter snö och regn. Dessa slags fönster bliva alltså på de nya stugorna mer och mer avskaffade. I stället göras väggarna högre, med flera och större fönster«.

Sid. 114-115: Högstuga i Hovs kyrkby i V. Karup, Bjäre härad.

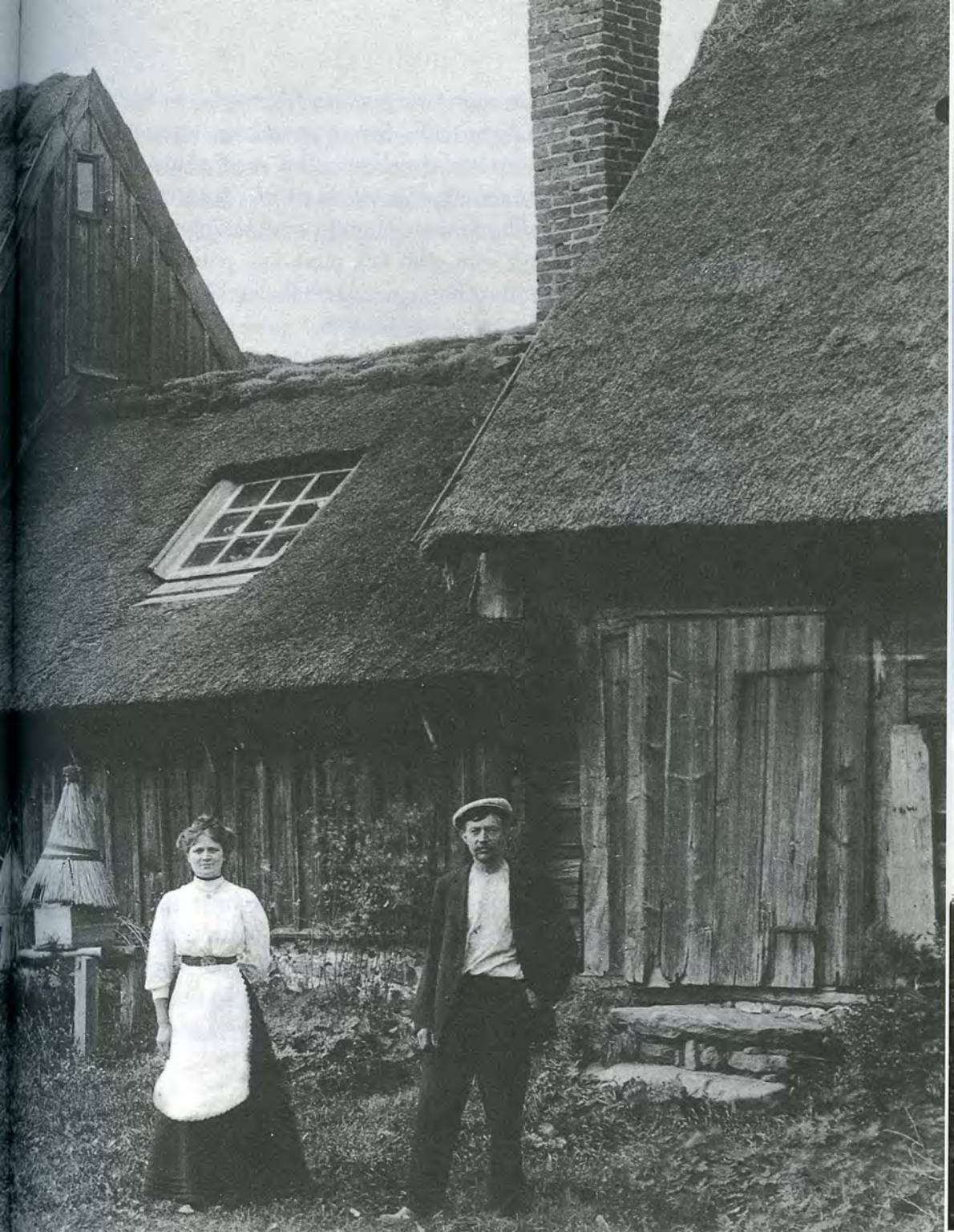

Hur kom det sig att man övergav sina högstugor, trots de fördelar de uppenbarligen hade? Svaret är att man inte nödvändigtvis behövde ersätta ryggåsstugorna med plana loft utan med ett högt, brutet tak, som vilade på tre eller fyra åsar. På så vis kunde man fortfarande få god rymd och bättre värmeisolering, samtidigt som man fick mera ljus genom nyinsatta fönster antingen i en homeja (takkupa) eller på väggarna som ersättning för det gamla takfönstret.

Denna moderniserade ryggåsstuga kallades »halvhöjestuga«, »treåsastuga« eller »byrastuga«. Benämningarna karakteriserar stugrummet utifrån tre skilda synpunkter. Halvhögstugan kontrasterar mot den äldre benämningen högstuga. Treåsastuga syftar på de tre bärande åsarna, som dock undantagsvis enbart kunde vara två. Byrastuga, av det gamla verbet byra = inkläda, syftar på loftinklädseln. Den sistnämnda var särskilt vanlig i Västra Göinge. För att isolera innertaket ytterligare kunde man antingen lägga torv eller lera ovanpå det. I nordöstra Skåne förekom även tunnvälvda stugor, kanske efter förebild från de många kyrkor som vid denna tid uppfördes med tunnvälvda innertak.

Moderniseringen av ryggåsstugan tycks tidigast ha börjat på boställena. En husesyn av ett militärboställe i Tostarp, Norra Åsbo redan år 1703 visar att man uppsatt en ny stuga »av gott furutimmer med trenne ryggåsar och loft över«. Detta är det tidigaste exemplet på en treåsastuga som jag påträffat. Byggnadsmodet fick stor genomslagskraft under 1700-talets senare del, men det finns exempel på att äldre ryggåsstugor byggdes om till treåsastugor. Så var fallet på Ingeborrarpsgården, där sparrarnas ursprungliga lutning finns kvar framför ugnen, medan stugrummet har tak med tre åsar. Sam-

tidigt avskildes utrymmet framför ugnen till ett särskilt litet kök med en tunn vägg och en dörr. I nybyggda treåsastugor var det däremot endast stugrummet som fick ett förhöjt tak medan köket fick ett plant tak, som vilade på bjälkar. Slättsjöstugan i Ingeborrarps friluftsmuseum är ett exempel på detta.

Skorsten och sättugn i stället för rökugn.

»Med få undantag var prästgårdarna försedda med skorsten omkring 1700«, skriver Gösta Arvastson, men han tillägger att klockaregården intill kunde vara en torftig rökstuga, och bönderna opponerade sig när kronan beordrade dem att bygga skorstenar. Från Herrestads härad i sydligaste Skåne omtalar Linné 1749 att »skorstenarna som nu stå på stugorna äro här ett nytt mode och nu tämmeligen wedertagit då röken tilförne måste stryka ut genom dören«. På Lundalätten fanns i allmänhet skorstenar, »men på somliga ställen sågos skorstenar endast af bräder, och lägre än själfwa halmtaket, ofwanpå försedde med et hwarf af torf, som öpnade sig på bägge sidor«.

Skorstenarna var effektiva rökutsläpp, men de var samtidigt bränsleslukande. Ungefär samtidigt med skorstenarna installerades därför särskilda värmeugnar av järn. Abraham Hülphers antecknar 1759 från Kristianstadstrakten: »Järnkakelugnar sågo vi överallt, som köpas ifrån Småland, med åtskilliga figurer, varav enn del med blyerts voro polerade«. Anders Tidström nämner från Saxtorp i Harjagers härad 1765, att järnkakelugnar var i allmänt bruk. Sättugnarna spreds genom järnhandlare i trakten av Osby. Inrättandet av sättugnar underlättades, som Sigfrid Svensson visat, av att man kunde hyra ugnarna, varvid de samtidigt fungerade som en kapitalplacering för uthyrarna. Sättugnsplattorna göts vid småländska järn-

Halvhögstuga med tredingstak
i Läreda i Stoby, Västra Göinge.
Efter R. Mejborg 1884.

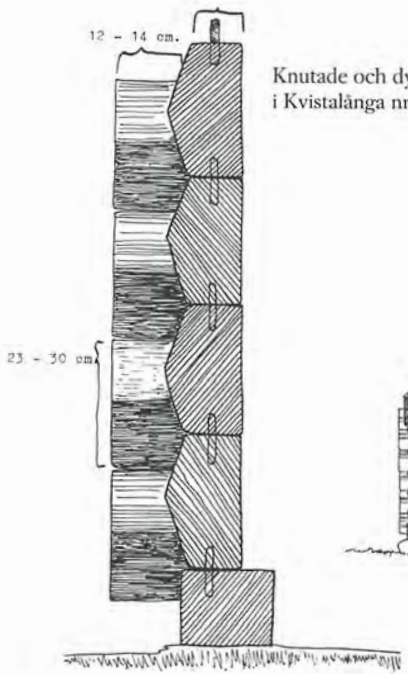

Knutade och dymlade ryggabålar i ryggåsstugan
i Kvistalånga nr. 7, Stoby, Västra Göinge.

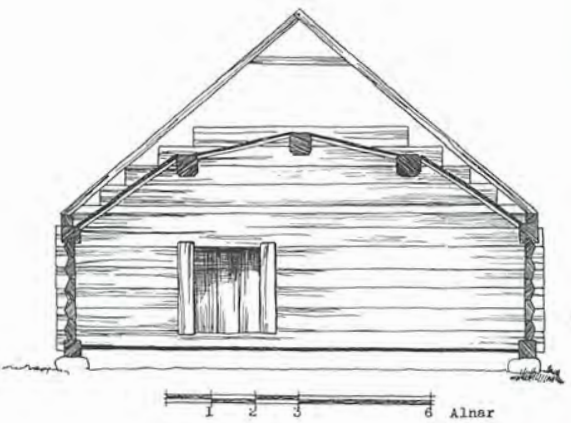

Halvhögstuga med fjärdingstak i Essetorp,
Östra Göinge. Efter R. Mejborg 1884.

bruk, och man torde även få räkna med att skorstenarna introducerats norrifrån, kanske också via boställena.

Samtidigt med inrättandet av sättugnar, avskildes utrymmet framför eldstaden från övriga delen av stugrummet vid den s.k. stackarebjälken medelst en brädvägg och dörr. Stugrummet blev därmed fritt från rök, os och drag. Det avskilda köksutrymmet brukar kallas förkök, eftersom det bildar ett förrum till stugan. I två områden finner man dock att inrättandet av sättugn inte medförde någon förändring av stugan, nämligen i Bjäre härad och i nordöstra Skåne.

Till södra Skåne torde impulserna ha kommit från norra Tyskland. Här inrättades nämligen det s.k. kupolköket, varvid maten lagades direkt under skorstenen. Ugnen trängdes då utanför stuglängan, där den kunde förses med ett särskilt sadeltak. På resan från Vittskövle till Andrarum 1759 skriver Hülphers: »Bakugnar voro vid alla bondgårdar uppmurade av gråsten välvda utom stugan så att den muren av ett skjut betäcktes för regn«. Ugnen förlorade därmed definitivt sin roll som värmeugn och eldades endast när man skulle baka.

Vardagsstuga och feststuga.

Jämsides med att vara sov- och uppehållsrum för husfolk och tjänare fungerade stugan som torkstuga för kläder. I stugans fasta inredning ingick särskilda torkstänger för att hänga upp kläder. På sin resa 1812 noterade dansken Christian Molbech att de nordskånska ryggåsstugorna hade »en stång eller flera, fästade från vägg till vägg till att hänga kläder på«. Torkstängerna förekom främst i de nordöstskånska ryggåsstugorna med fjärdingstak, som näst högstugorna var bäst lämpade för sådana stänger. De kunde timras in i ytterväggarna, eller träs ge-

nom vertikala ståndare. Wistrands avbildning av Mårtingastugan i Örkened visar att ändarna kunde vara vackert profilerade. I andra stugor finner man ett par järnöglor på ståndarnas plats. En mindre, ofta vackert utformad, torkställning av trä eller järn över själva sättugnen var även vanlig i ryggåsstugorna. Denna har stundom kallats stickepall, medan de större torkställningarna i nordöstligaste Skåne i överensstämmelse med språkbruket i Blekinge kallades hjälle.

Benämningen stickepall syftar på de björkstickor man satte i en s.k. lysekäring för att lysa sig vid i samband med olika kvällsarbeten. I nordöstra Skåne fanns en särskild s.k. lysefyr i spishörnet. Men det var också vanligt med ett par nischer i själva ugnsmuren, där man kunde placera tranlampor. Man hade också behov av portabla lyktor, och i Mölletoftarelationen omtalas att mördaren »thog gaardzens Lögte«, då han gick in i förstukammaren, varvid kvinnan frågade vad han gjorde »med deris lögte«.

Om stugan i vardagslag kunde te sig som en upplagsplats både för kläder och slöjdvirke, framtädde den vid festliga tillfällen i ett helt annat skick. Särskilt i södra Skåne var den textila konsten högt utvecklad. På bänkarna lades bänkalängder i flamsk eller rölakan, och på väggarna hängdes drättadukar. Deras utbredning är koncentrerad till Ingelstads och Färs härader i sydöstra Skåne. Materialet är linne till botten och ylle, någon enstaka gång linne, till mönstret. Detta är vanligen vävt enbart i blått. Dukagångstekniken är känd i Norden åtminstone sedan 1500-talet, men mönstertyperna kan vara medeltida. Ingegerd Henschen tänker sig att det är fråga om en klosterteknik kanske med ursprung från Ystad. Blomstringen vid denna tid gör emellertid en sådan hypotes osannolik. Jag

skulle hellre vilja förknippa dukagångsdrätterna med en feodal kultur med högkonjunktur under 1500-talet. Det är i herremannens stenhus som vi har de äldsta dukagångsdrätterna, som kan kallas för en slags enklare gobelänger med figurer och geometriska mönster. De vävdes alltid i två våder som syddes samman längs efter, så att mönstren passade ihop, och de upphängdes horisontellt.

Hemmets textilier förvarades i vardagslag i kistorna, som under 1500-talet hade plant lock, men senare fick det karakteristiska buktiga locket i Sydsverige. I Mölletoftarelationen 1560 heter det att mördaren efter sin fruktansvärda gärning gick »till kistorna, fick där några penningar, ett bälte, något annat silver som han skar av kläderna, med linnet och annat, så mycket han kunde föra på en häst.« Kistorna utgjorde förvaringsplatsen för husets kapitalvaror. I större gårdar stod de i ett särskilt kistehus eller en kistekammare, ibland med galler för fönsterna (Bringéus 1995). I Småland omtalar Linné att de var placerade i »kofven«. Bland dyrbarheterna i kistan nämns särskilt silverbältet och dräktsilvret. Till kvinnodräkten i Skåne hörde länge ett silverbälte, ofta med en bild av jungfru Maria. Dräktsilvret, tillverkat av städernas silversmeder, är ett annat uttryck för 1500-talets välstånd i Skåne som Augustin von Mörssberg fick beskåda vid bröllopet 1592. Att bälten och silversmycken av detta slag bevarades långt senare hänger samman med sämre tider, då man fick slita på det gamla, ett fenomen som folklivsforskarna kallat kulturfixering. Därigenom kom drag av renässanskulturen att leva kvar långt efter det att Skåne införlivats med Sverige.

ANDERS REISNERT

Slott och huvudgårdar i 1500-talets Skåne.

ADELN VAR UNDER MEDELTIDEN en starkt differentierad samhällsgrupp. Hit räknades både det världsliga och kyrkliga frälset, två samhällsgrupper med olika värderingar och intressen. Kyrkans män var befriade från ekonomiska skyldigheter mot kronan. Adelsmännen upprätthöll kvalificerad krigstjänst med stridshäst, lans och rustning och mötte upp för att försvara konungen och riket mot yttre fiender. I utbyte för att adelsmännen drog på sig dryga utgifter och riskerade sina liv i rikets tjänst var de frälsta från skatt. Därav uttrycket »frälse«.

Inom det världsliga frälset var den ekonomiska spännvidden stor. Till de rikaste och förnämaste räknades riddarna, ofta med egen borg och säte i rikets råd. Om de samtidigt var familjeöverhuvuden till förnäma släkter kunde de förfoga över betydande mängder gods i form av underlydande sätes- och landbogårdar. Det krävdes av dem att de mötte upp med betydande och välutrustade följen när militära konflikter hotade. Men det fanns adelsmän som endast ägde sin egen eller ett par tre granngårdar. Endast det heraldiska vapenmärket skilde deras status från andra bönder i byn. Deras krigstjänst bestod i att de personligen mötte upp när krig hotade. Under 1200- och 1300-talet kunde vem som helst bli frälse. Det ända som krävdes var att de ekonomiska förutsättningarna fanns för att underhålla en pansrad ryttare.

När nya stridstaktiker introducerades under 1400-talet krävdes allt dyrare militär rustning. I takt med att rustningarna blev exklusivare och hästarna dyrare krävdes fler underlydande gårdar för att klara krigstjänsten. Till slut nåddes en smärtgräns där det inte längre var lönt att hålla rustning och häst för att slippa skatt. Fattigare väpnare blev vanliga skatte-

Glimmingehus mäktiga byggnad.

bönder och vissa sålde sina jordinnehav till rikare ståndsbröder och flyttade till städerna. Länge kunde i stort sett vem som helst bli frälse men från början av 1400-talet krävdes också ett kungligt adelsbrev. Detta begränsade nyrekryteringen och gjorde frälset till en allt exklusivare samhällsgrupp. I slutet av medeltiden blev adelsmännen färre till antalet men rikare på gods och makt. I början av 1500-talet hade denna process förstärkts och adeln skaffade sig en rad nya privilegier samtidigt som nyrekryteringen från andra samhällskikt i praktiken upphörde. Man förtjänade inte längre sitt adelskap genom krigstjänst, enda sättet att erhålla en adlig rang var i praktiken att födas i en adlig familj. Efter 1582 var det förbjudet för en adelsman att ingå äktenskap med en ofrälse.

Under perioden mellan 1525 och 1560 uppförde olika adelsfamiljer en rad nya anläggningar på sina gods i Skåne. Byggandet var så omfattande att ett modernt ord som byggboom inte känns främmande. Ett av huvudskälen till denna ökade byggnadsverksamhet var att såväl inbördeskriget 1525 som Grevefejden 1534–36 ledde till att många borgar och sätesgårdar förstördes. Behovet att bygga nytt var således påträngande, liksom att befästa privatanläggningarna så att de åtminstone kunde motstå mindre beväpnade enheter. Adeln hade gått segrande ur de båda konflikterna och perioden efter Grevefejden brukar betecknas som adelsväldets tid i dansk historia. Större uttag av de underlydande landborna, samt egna skattelättnader och handelsprivilegier gjorde att adeln kunde frigöra större kapital för byggnadsverksamhet. Att bygga riktiga fästningar i stil med Malmöhus hade flertalet adelsfamiljer, trots sitt nyvunna välstånd, inte råd med. Det var inte heller lämpligt av politiska skäl. Sådana fästningar hade

kunnat utmana kungamakten och antyda att man själv hade ambitioner på kungakronan. I stället kom försvaret att inrikta sig på en rörlig motståndare som inte förfogade över tungt artilleri. Under 1400-talet och i början av 1500-talet hade dessutom makten hos adeln koncentrerats på färre men rikare släkter. Dessa sinsemellan olika, men samverkande faktorer gynnade adelns byggnadsverksamhet under lång tid framöver.

Renässansen som arkitekturform.

Att diskutera när renässansen som arkitekturform introducerades i den skånska adelns byggnadsverk är en svår uppgift. Svår därför att processen var långsam och olika delar av den arkitekturstil som brukar betecknas som renässans introducerades vid skilda tillfällen. Från början var stilen mest tydlig i interiörer och försvarsanordningar. Introduktionen av nya typer av kanoner innebar en förändring av krigskonsten med allt effektivare belägringsmetoder. Därmed hade de privatägda fästningarna spelat ut sin roll som politisk maktfaktor.

Byggnadsverk från 1500-talet är i mycket stor utsträckning en ren beställarprodukt. Endast i mindre omfattning har byggmästaren kunnat påverka byggnadernas gestaltning. Beställarens framträdande roll gör att byggena visar en stor variation sinsemellan. Det individuella behovet har varit väsentligare än att exakt följa arkitektoniska ideal och några riktiga stilbildare bland byggmästarna fick aldrig fäste på byggmarknaden. Därför är det mycket svårt att med stilanalys få fram upphovsmännen till de herresäten där byggmästaren ej varit känd genom skriftliga källor. Att det var män som uppförde familjernas prestigefyllda byggnader är sedan länge känt. I

Rosendal. Efter Ljunggren och Richardt 1857.

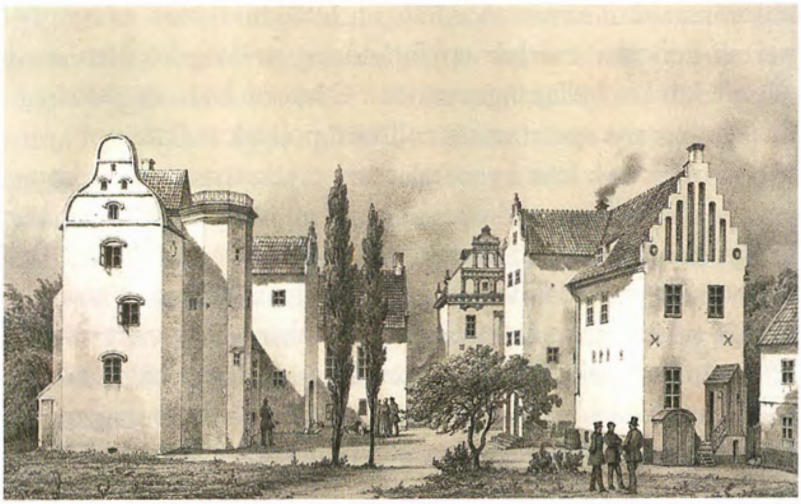

Dybäck. Gavlarna på tornet till vänster i bild är ett försök att ge renässansdräkt åt en betydligt äldre byggnad . Efter Ljunggren och Richardt 1856.

Görvel Fadersdotter, byggherre till Torup.

framställningen nedan kommer vi emellertid att möta två kvinnliga »byggdamer«, Görvel Fadersdatter Sparre på Torup och Beate Huidtfeldt på Svenstorp. Även stora delar av Skarhult byggdes troligen under ledning av Mette Rosenkrantz.

Denna framställning har inte ambitionen att i detalj utreda alla de komplicerade turerna i introduktionen av renässansarkitekturen i Skåne utan kommer i stället att punktbelysa vissa delar av processen genom ett antal utvalda exempel. Vi skall inleda vår lilla rundvandring bland 1500-talets skånska slott och herresäten med Malmöhus. Genom denna anläggning anslogs en grundton för landskapets arkitektoniska utveckling under de närmast följande årtiondena.

Kungliga Slott.

Grevefejden hade sin upptakt i Malmö 1534 när borgmästaren Jörgen Kock lät fängsla länsherren Mogens Gyldenstjerna och »riva ned så mycket av slottet som var oss till förfång«. Det var delar av Erik av Pommerns gamla myntergård från 1434 som delvis raserades av de upproriska styrkorna. År 1536 tvingades dock Malmö kapitulera inför Christan III:s trupper. I fredsöverenskommelsen ingick att ett nytt slott endast kunde uppföras med borgarnas samtycke. När Kungen framförde önskemål om att återuppföra Malmöhus vägrade invånarna att godkänna planerna. Men kronans behov av ett nytt fäste var stort. Dels behövdes en administrativ bas för Malmöhus län och dels litade kungen inte på stadens invånare. Malmöborna var inte helt tillintetgjorda utan hade fortfarande en så betydande militär potential till sitt förfogande att de vågade förvägra kungen att skaffa sig en stark stödjepunkt inne i själva staden. Christian III nyttjade då kronans gamla

Malmöhus slott uppfört 1537 till 1542.
Ursprungligen var hela slottet
rödkalkat med vitkalkade skyttegluggar.

rättighet att förlägga trupper i staden under orostider. I detta fall blev det en okänd bråkmakare, Galle van Linden, i spetsen för 400 knektar som lades i garnison i staden. Då kungen inte betalade ut någon sold blev knektarna svårhanterliga och efter några månader begärde Malmöborna att få uppföra ett nytt slott åt kungen bara de slapp knektarna.

Arbetena med fästningen började omgående på vårvintern 1537. Med tanke på den snabba byggstarten får man förmoda att projektering och ritningsunderlag varit väl förberett. När det nya slottet stod färdigt 1542 representerade det något helt nytt inom nordiskt fästningsbyggande. Bostad- och försvarsfunktioner hade medvetet delats. Själva försvaret var i huvudsak koncentrerat till fyra mäktiga kanontorn med bortåt 8 meter tjocka murar, vilka placerats i hörnen av en tresidig vallanläggning. Den fjärde sidan utgjordes av slottets huvudfasad. Kanontornen kunde samverka via en i vallfotens framsida anlagd välvd, förbindelsegång men de kunde också försvaras individuellt. Från början var tornen tänkta att vara lika höga som slottsbyggnaden men för att utgöra en mindre måltavla för en belägrares kanoner gavs de en lägre profil.

Slottsbyggnaden försågs med stora, av dagsljus väl belysta representativa rum med flera fönster som burspråk. Rummen placerades i fil men med en avdelande förstuga, så att flertalet rum på varje våning lätt kunde nås från huvudtrappan. Trappan byggdes in i ett trapptorn, även detta en nyhet. Hitintills hade förbindelserna mellan våningarna i allmänhet förmedlats via utvändiga trappor och svalgångar. Med bekvämligheter som toaletter och eldstäder var slottet ovanligt välförsett.

Glimmingehus.

Medan Malmöhus i sin plan och inredning tydligt visar mot renässansens nya stilideal vad gäller tillgänglighet, be-

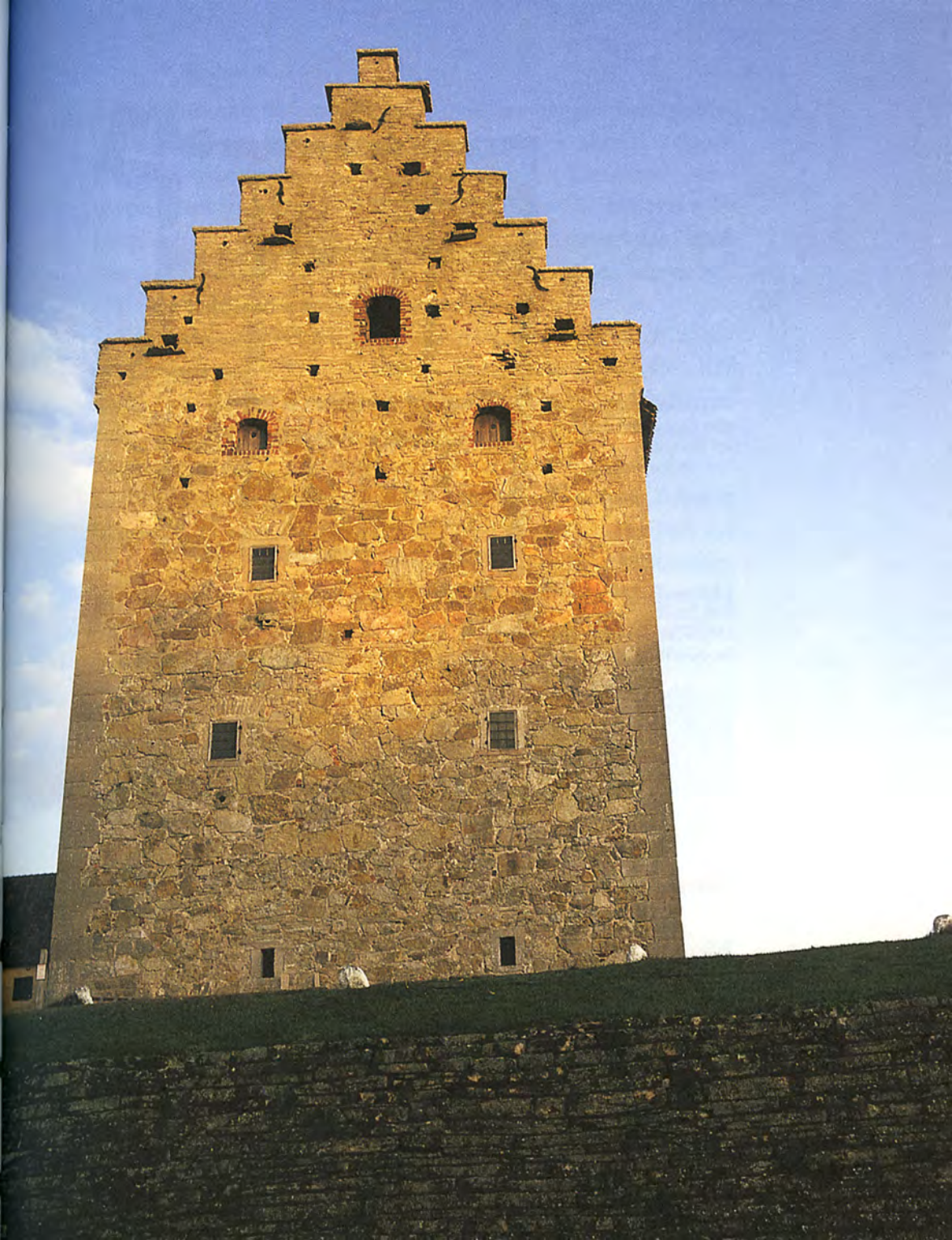

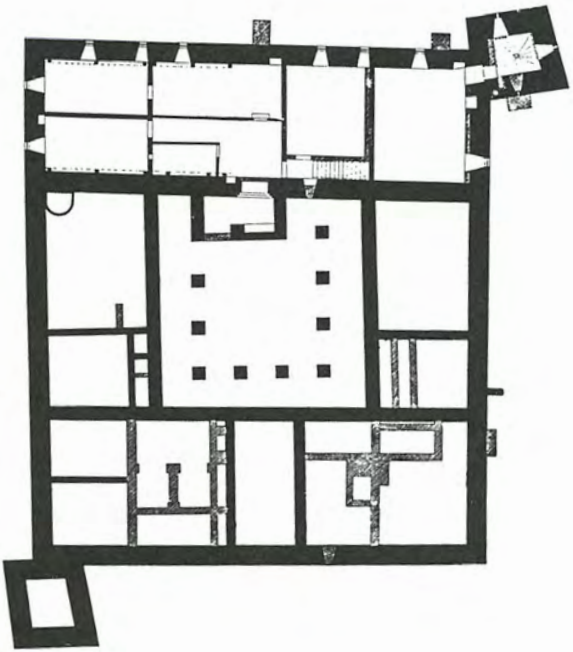

Wegeholm,
efter Geijer *Svenska Slott och Herresäten.*

Lillöhus. Teckning av Erik Dahlberg 1658. Orig. i Nationalmuseum, Stockholm.

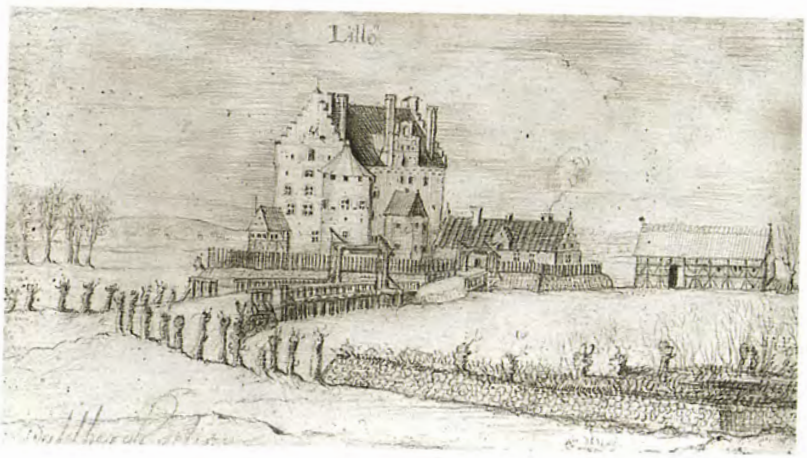

kvämlighet och ljus, så är övriga delar av byggnaden uppförda i en stil som snarast pekar mot den sena gotiken. Gavlarna har ännu inte försätts med voluter utan har fortfarande senmedeltidens trappgavlar som förebild. Eller för att citera E. Lundberg: »I tätt ställda serier lyfta gårdsfasadens takkupor sina avtrappade gavelrösten. Gotiken har verkligen segrat här uppe i Norden« (Lundberg 1948: 216).

Byggmästare till Malmöhus var troligen Christian III:s generalbyggmästare Morten Bussert (Marten Bussart). Det har ibland hävdats att han kom från den då danska staden Flensburg men namnet antyder att han stammar från Flandern. I Flandern hade Karl V i början av 1500-talet omvandlat ett antal medeltida gränsborgar till renässansfästningar. Arbetet hade utförts av italienska fortifikationsingenjörer som haft lokala byggmästare till sin hjälp. Dessa fästningars planlösningar stämmer väl överens med Malmöhus och man får förmoda att inspirationen till fästningen i Malmö kommit från gränsområdet mellan Frankrike och Flandern.

Malmöhus följdes ca 1550 av det något mindre Landskrona citadell som uppfördes enligt en likartad plan. Även i detta fall har man antagit att Morten Bussert varit byggmästare.

Det befästa huset.

Vid studiet av de privata borgarna i Skåne under renässansen är utgångspunkten i länsherren Jens Holgersen Ulfstands Glimmingehus given. Inte för att byggnaden kan anses vara en renässansskapelse, men vissa företeelser i anläggningen tyder på att nya idéer och tankar verkat under byggnadsarbetet. De bistra höga murarna utan dekorationer och integreringen av försvar i bostaden visar att Glimmingehus står på en stadig

grund i en senmedeltida världsbild, där militär slagkraft gick före bekvämlighet och prakt. Men trots det skymtar något nytt i byggnadens arkitekturspråk. Redan vid entrén förkunnar den stora reliefstenen stolt att »anno domini 1499 annen sancte valborge dagh lade jak iens holgerso förste stenen i grundvalen i thet hus«. Att på detta sätt presentera sig själv som byggherre och placera sig i händelsernas centrum var tidigare ovanligt. Skaparen av tavlan, och flera andra skulpturornament inne i borgen, var ingen mindre än Adam van Düren, en av förgrundsgestalterna inom stenhuggeri och byggnadskonst i Norden vid denna tid.

Glimmingehus brukar räknas till en anläggningstyp som benämns »fast hus«. Det mest karakteristiska för denna är att anläggningens försvarsuppgifter fyllts endast av stenhuset och inte ingått som en del i en större borganläggning. Huset har i sig utgjort hela borgen (Andersson 1948: 59; Andersson 1962: 35 f). Efter de senaste årens arkeologiska undersökningar av Glimmingehus vet vi emellertid att det stora huset inte ensamt svarat för alla försvarsuppgifter. En ringmur har troligen anslutit till byggnaden och möjligen har också utanverk utgjort en del av det fasta försvaret. Det stora stenhuset har ingått i ett försvarssystem och är inte den solitär som tidigare påståtts. Det innebär inte att idén bakom definitionen är felaktig, för visst har huset på »Stora Glimmige« haft en central funktion i försvaret men man kan inte längre hävda att det utgjort hela borgen.

Befästa hus, både som solitärer och inbyggda i andra befästningar, har sannolikt utvecklats som borgtyp under 1300-talet i Frankrike. Via Nederländerna och Tyskland kom sedan idéerna om detta sätt att bygga till Skandinavien (Albrecht

1995:87 ff.). Under senmedeltiden var det befästa huset mäkta populärt i Norden. År 1396 proklamerade drottning Margareta ett borgbyggnadsförbud för den danska adeln. Förbudet innebar att det inte längre var tillåtet att uppföra befästa gårdar eller att bygga barfred (torn). Adelns behov att befästa sina huvudgårdar upphörde emellertid inte med förbudet. Även om en ökad stabilitet var ett av de väsentligare resultaten av drottningens regering, saknades fortfarande en absolut trygghet. Det fanns därför ett starkt incitament för adeln att kringgå detaljerna i bestämmelserna. Här passade det befästa huset som hand i handske och även efter det att kung Hans 1483 hävt förbudet, fortsatte denna typ av privatborgar att byggas.

I Skåne finns ett stort antal borgar som brukar räknas till denna kategori. Lillöhus är en av de äldsta och kan dateras till 1450-talet. Borgen uppfördes av Ivar Axelsson Thott, uppenbarligen i strid med det då gällande borgbyggnadsförbudet. År 1467 inledde Kristian I en belägring av borgen och förstörde delar av den. Borgen återuppfördes dock men blev 1525, då den innehades av Jacob Trolle, intagen och bränd, denna gång av Sören Norbys trupper. När Jacob, eller hans son Börge, åter satte borgen i stånd på 1540-talet försågs den med två kraftiga, diagonalt ställda kanontorn.

I Skåne finns ytterligare ett antal befästa hus, bl.a. Dybäck som brukar dateras till 1490 och attribueras till Tage Henricsen Hollunger, Örup, uppfört av Olof Holgersen Ulfstand, yngre bror till Jens Holgersen, Månstorp, färdigställt 1547 av riksrådet och länsherren Esge Bille, Knutstorp, där en inskriptionsplatta med byggherren Otto Brahes namn och årtalet 1551 utgör det gängse dateringsunderlaget men där kastgluggarna pekar mot ett äldre datum.

Sid. 136-137: Torup slott som det ter sig idag. Efter att i närmare hundrafemtio år ha varit täckt av murgröna har nyligen murverket frilagts.

Torup.

Ett av de första slotten som byggde på privat initiativ efter Grevefejden var Torup i Bara socken. Byggherre, eller snarare byggdam, var nordens rikaste kvinna, Görvel Fadersdotter Sparre. Torups sydflygel färdigställdes 1538–39, och bör därmed ha börjat uppföras 1537. Något år senare byggdes östflygeln, medan nord och västflygeln färdigställdes 1542. Anläggningen är således jämngammal med Malmöhus.

Vid planerandet för ett nytt slottsbygge 1537 kunde fru Görvel dra nytta av personliga erfarenheter av fästningskrig. Hon hade i flera månader, som Marcus Meyers fånge belägrats på Varberg slott, av sin egen make, Truid Ulfstand, en historia som är så intrikat att den kunde bilda underlag till en tvålopera på TV. Hon fann att det gamla borgläget, på en höjd, inte längre motsvarade tidens krav på goda fortifikatoriska förutsättningar. Istället uppfördes den nya borgen i en konstgjord sjö utom räckhåll för tidens lättare artilleri. Tillträdet till borgen gick över en mindre vallgrav via en förborg och en lång brygga. Den del av bryggan som var närmast slottet gick, liksom på det samtida Malmöhus, att hissa upp som en vindbrygga.

Själva planformen för slottet var en kvadratisk anläggning, med en liten borggård som skyddades av diagonalt ställda kanontorn. Liksom på Malmöhus var den övre våningen inrättad som skytteloft med tätt ställda skjutöppningar medan murfoten och vindbryggan kunde försvaras med flankeringseld från de två hörntornen. Själva sättet att mura vittnar om den kvarvarande sengotiken medan planen och vissa detaljer visar nya drag. Att kalla detta nya för renässans är kanske att tänja de konsthistoriska begreppen väl långt, men föraningar

finns exempelvis i de klassiserande pelardekorationerna i det norra gavelröstets blinderingar. Gavelröstena på Torup är ovanligt väl bibehållna och alls inte kraftigt restaurerade som ibland hävdats. Ett ovanligt stort antal utvändiga priveter (toaletter), en varmluftsanläggning och stora fönster som tillät dagsljuset att flöda in i rummen, vittnar om en ökad omsorg om bekväma bostadsfunktioner. Detta var möjligt genom den tydliga separeringen av försvar och bostadsfunktioner där man, liksom i Malmöhus fall, förlitade sig på att artilleriets eldkraft kunde avskräcka en angripare.

Torup är inte den enda fyrlängade adelsborgen i Skåne som försågs med diagonalt ställda runda torn. Trolleholm började uppföras 1538 och uppfördes från början efter samma planidé som Torup. Under de skånska krigen på 1600-talet förstördes anläggningen delvis och stod länge som ruin. Sitt nuvarande romantiska utseende fick Trolleholm 1889 genom den danske slottsarkitekten Ferdinand Meldahls försorg.

Andra borgar i Skåneland förstärktes också med diagonalt ställda runda kanontorn vid mitten av 1500-talet. Exempel på sådana är Lillöhus på 1540-talet, det av kungen 1545 påbörjade gränsfästet Lyckå, liksom det något senare Widtskövle, som uppfördes av Jens Brahe 1553.

Wegeholm, som byggdes i början av 1500-talet av Tyge Krabbe, hade också diagonalt ställda torn men dessa gavs här en kvadratisk grundplan. Tornen och fasaderna rekonstruerades i början av 1900-talet. I Sverige i övrigt är denna byggnadsform ovanlig men förekommer bl.a. på Penningby i Uppland, uppfört på 1540-talet av Lars Tureson Tre rosor, som för övrigt var släkt med Börge Trolle på Lillöhus, samt Mörbyhus i Uppland, som tagit upp samma fortifikatoriska idéer

som påverkat både Wegeholm och Torup i Skåne.

Idén med de diagonalt ställda kanontornen är med mycket stor sannolikhet införd från Baltikum. Borgen i Riga, som uppfördes mellan 1497 och 1515 av den från Tallin hämtade byggmästaren Mäster Nickels, är en tydlig förebild. Ombyggnaden av Rigaborgen var en del av ordensmästaren över den Livländska orden, Walter von Plettenbergs, gedigna och väl genomförda moderniseringsprogram för ordens borgar i Estland och Lettland. Vanligen försågs äldre anläggningar med ett eller flera tyngre kanontorn. Man tycks snabbt ha upptäckt att man med hjälp av två diagonalt ställda torn kunde uppnå samma flankeringseffekt som med fyra hörntorn men med halva kostnaden. Detta gäller exempelvis gränsborgen vid floden Narva, Neuschloss, som ca 1500 försågs med diagonalt ställda kanontorn, men exemplen kan mångfaldigas.

Märkligt nog nyttjades inte dessa fortifikatoriska tankar på andra sidan Öresund. I det nuvarande Danmark utvecklades istället varierande typer av flankeringsprinciper på adelns borgar. Oftast tillfogades två mindre hörntorn på ena sidan och ett större mitt på den andra långsidan. Hesselagergaard, Egeskov, Nakkebølle och Borreby är alla exempel på denna anläggningstyp som uppfördes i övriga Danmark under 1500-talets första hälft. Byggnadstypen är troligen införd från Nederländerna och ofta anges, vilket dock ej har kunnat verifieras, Morten Bussert som den förmedlande länken.

Skarhult.

Skarhult är en av de många skånska privatborgar som omgestaltades under 1500-talet. Borgen var sedan 1350-talet i släkten Rosensparres ägo. Trots flera studier är kronologin mellan

de olika byggnadsetapperna fortfarande inte helt utredd. Klart är emellertid att de befintliga byggnaderna innehåller betydande rester av en äldre borganläggning.

Den stora omgestaltningen av Skarhult inleddes 1562 då Sten Skarholt, kallad Rosensparre, tillsammans med sin hustru Mette Rosenkrantz lät uppföra eller bygga om den östra flygeln. Under de kommande åren byggdes ytterligare två flyglar som inkorporerade äldre byggnadsrester. Troligen planerades Skarhult att uppföras som en helt sluten fyrlängad anläggning, möjligen med diagonalt ställda torn. Skarhult hann emellertid aldrig färdigställas då Sten Skarholt stupade i slaget vid Axtorna 1565. Byggprojektet låg troligen nere en tid efter dödsfallet. När arbetena återupptogs under 1570-talet, troligen under Mette Rosenkranz ledning, hade den arkitektoniska smaken förändrats. Behovet av militärt skydd fick stå tillbaka för öppna planlösningar och en ökad dekorativ utformning, samtidigt som de nederländska influenserna blev allt starkare inom nordisk arkitektur. Porttornet och slottets gavelrösten förändrades och försågs med de för den holländska renässansen så typiska voluterna. Skarhult blir därmed ett exempel på hur en äldre anläggning på ett genomgripande sätt moderniserades, men också hur den arkitektoniska smaken snabbt förändrades under 1500-talets andra hälft

Svenstorp.

Svenstorp är en av de främsta exponenterna för den nederländska renässansstilen i Skåne. Här instämmer man gärna med Göran Alm som karakteriserat Svenstorp som ett fulländat renässansslott (Alm 1996: 53). Byggnaden är en två våningar hög solitär. På avstånd är den inte olik de befästa hus,

Svenstorp är ett av Skånes
mest utpräglade renässansslott.

som var så vanliga i landskapet under sen medeltid men Svenstorp saknar alla befästningsdetaljer. Byggnaden är uppförd när adelns makt över bönderna var säkrad samtidigt som den tekniska utvecklingen inom artilleriet gjort starka befästningar till väldiga anläggningar, som endast kronan hade råd med. I stället möter en sober elegans besökaren. Byggnaden är prydd med volutgavlar, gesimser och väl huggna kalkstensomfattningar kring de harmoniskt placerade fönsteröppningarna. Själva portalen är ett mästerverk i stenhuggarkonst och en provkarta över renässansens arkitekturdetaljer. Här finns många av de element som hämtats mer eller mindre direkt ur den romersk – klassiska formvärlden med tympanonfält, gesimser, voluter, triglyfer, obelisker, maskaroner och pilastrar med jonisk ordning.

Byggnaden påbörjades av Beate Huidfeldt, änka efter Knud Ulfeldt, år 1596. Byggmästaren, var ingen mindre än Hans van Steenwinckel den äldre. Han hade lämnat Emden i Holland 1578 för att tjänstgöra hos den berömde astronomen Tyko Brahe vid uppförandet av Uranienborg på Hven. År 1583 knöts han till ett av tidens verkliga praktverk, Kronborg. Erfarenheter från detta bygge omsatte Steenwinckel på Svenstorp. Som stenhuggare anlitades den malmöitiske hantverkaren Daniel Tommisen. Den senare hade stora problem att effektuera beställningen och stämdes av Beate Huidfeldt. Anledningen till att arbetena drog ut på tiden skall sökas i att mäster Daniel samtidigt också högg en ny predikstol för St. Petri kyrka i sin hemstad. Steenwinckels arbete vid Svenstorp gjorde troligen att han även kom i fråga som byggmästare åt Christian IV då Fredriksborgs slott skulle uppföras.

Rosendal.

När Rosendal år 1615 uppfördes av Anders Steensen Bille, var den holländskt inspirerade renässansstilen fullt utvecklad. Likartade anläggningar uppfördes på Råbelöv, Bäckaskog och Trolle-Ljungby. Inspiration till den valda arkitekturen kan Anders Bille ha hämtat från den resa han gjorde tillsammans med riksrådet Jacob Ulfeldts svit till Nederländerna 1606.

Anders Bille gjorde en tidstypisk karriär och deltog i tidens väpnade konflikter. Inledningsvis var han ryttmästare vid den skånska Adelsfanan och blev under Kalmarkrigen utnämnd till överste. Han deltog i drabbningen vid Vittsjö, som nästan kostade Gustav II Adolf livet. Bille blev riksråd, diplomat, guvernör över Skåne och länsherre till Helsingborg. Med tanke på hans krigiska bakgrund ter sig Rosendal mycket fredligt. Men skenet bedrar. Genom en sinrik ledningsdragning med urborrade trädstammar kunde ett område med mer än 1000 meters omkrets sättas under vatten. På så sätt hindrades fientligt sinnade att nå fram till gården. Rosendal uppkallades efter hans trolovade, Anna Ottesdatter Rosenkranz, som avled innan äktenskapet han fullbordas.

Sammanfattande kommentarer.

Vi har nu, genom att följa en rad skånska herresäten under 1500- och tidigt 1600-tal sett hur de transformerades från sengotiska befästa hus till fullfjädrade renässansanläggningar efter nederländsk förebild. I början av förändringsprocessen var incitamentet för försvar påtagligt men efterhand som adeln säkrade sin maktposition minskade den militära prägeln. När investeringar i kanontorn, skyttegångar och kastgluggar inte längre var motiverade, satsades allt mer på att ut-

veckla arkitekturen. Långsamt gav gotiken vika för inslag av dekorationer och detaljer inspirerade och influerade av den nederländska renässansen. Slutligen övergavs försvarsfunktionerna helt och karaktärsbyggnaderna fick en palatsliknande karaktär. Kanontornen reducerades till arkitektoniska utsmyckningar, de gamla vallgravarna behölls men blev dekorativa vattenspeglar där arkitekturen reflekterades.

Storstilade trädgårdsanläggningar bidrog ytterligare till att ge anläggningarna ett demilitariserat intryck. Redan under medeltiden hade kryddgårdar och rosenträdgårdar utgjort viktiga delar av den yttre gestaltningen av de privatägda borgarna, men under renässansen tog trädgårdsintresset helt nya proportioner. De Italienska förebilderna, förmedlade via Tyskland och Nederländerna spelade här en viktig roll.

Som ett led att förstärka den sociala identiteten hos herremännen skildes bostadfunktionen från lantbrukets byggnader. Frånvaron av synliga ekonomibyggnader och ett utökat trädgårdslandskap monumentaliserade herremannens bostad. Med dessa sofistikerade signaler var det inte längre nödvändigt att visa militär eldkraft för att markera skillnaden mellan herre och ofri.

ANNA JAKOBSSON

Renässansens trädgårdskonst.

En del av den partiellt rekonstruerade trädgården vid Uraniborg i juli 1996.

DEN NORDISKA RENÄSSANSTRÄDGÅRDEN var, likt anläggningarna i Italien, en kombination av nytta och skönhet. Nyttoväxter planterades i vackra mönster och vattenanläggningar var viktiga för ekonomin samtidigt som de var en vacker kuliss. Renässansens trädgårdskonst karakteriseras av fascination för vad naturen hade att ge kombinerat med viljan att omges av det vackra och njutbara. Helhetsutformningen hade koppling till antikens formspråk och människans proportioner. En förening av nytta och nöje i mänsklig skala.

Renässansen inom trädgårdskonstens område inleddes på allvar år 1550–1570, då trädgårdar som Villa Lante och Villa d'Este utanför Rom anlades. Till Skåne och Norden kom renässansens formspråk, med antikens arkitektur och skulptur som ideal, från medelhavsländerna via klostren under medeltiden. Efter reformationen togs klostrens roll som utformare av trädgårdar i Norden över av bland annat vasakonungarna och renässansens trädgårdskonst i Sverige blomstrade vid Gustav Vasas slott i bland annat Kalmar och Stockholm. Det ståndsmässiga byggandet och trädgårdsanläggandet fick en förnyad, utökad status i Sverige i början av 1600-talet. Nya ideal, som i efterhand har kallats för den franska trädgårdsstilen och barock trädgårdskonst, togs i bruk. Den franske trädgårdsmästaren André Mollet skrev år 1650 en bok i ämnet som hette *Jardin de plaisir (Lustgård, 1651)*. Därmed kan man på sätt och vis sätta punkt för renässansen inom den svenska trädgårdskonsten eftersom de nya franska idealen, som gick ut på storskalighet och storslagenhet snarare än intimitet, blev mer på modet.

De skånska renässansanläggningarnas särart bygger dels på

det gynnsamma klimatet, dels på att medan man i 1600-talets Sverige började anlägga trädgårdar efter franska ideal, fortfarande anlade renässansträdgårdar här. Många växter som planterades i Englands och Tysklands renässansanläggningar fungerade bra även i Skåne och eventuell påverkan kom snarare från det danska hållet än det svenska under samma period. Vrams Gunnarstorp utanför Åstorp i nordvästra Skåne, Trolle-Ljungby öster om Kristianstad och Skabersjö öster om Malmö representerar några av de slottsträdgårdar som anlades under första hälften av 1600-talet. I grunden fanns en medeltida trädgårdsanläggning som utvidgades och lades om. Även om trädgårdarna sedan har förändrats ytterligare, uppvisar de fortfarande vissa spår av renässans i form av vattenanläggningar, gammalt växtmaterial eller spår av äldre gångsystem och planteringar. Till en av de förnämsta renässansanläggningarna i Norden räknas Tycho Brahes Uraniborg på Ven, som anlades på 1580-talet och delvis rekonstruerades 1992.

Renässansträdgårdens form och växtmaterial.

Den vintergröna buxbomen *(Buxus sempervirens)* användes ofta som ramar för de starka geometriska former som är karakteristiska för renässansens trädgårdskonst. I Italien anlade man labyrinter och olika mönster på marken med cirkeln och kvadraten som grundformer, vilka symboliserade universums ordning. Cirkeln var en sinnebild för den himmelska enheten, det cykliska förloppet, dynamiken och förnyelsen. Kvadraten stod för den jordiska tillvaron och oföränderligheten. Buxbomens mönster i form av kvadrater och cirklar var därför en spegling av det gudomliga och av universums fullkomlighet.

Sannolikt härstammar den av ålder knotiga buxbomshäcken i Vrams Gunnarstorps park från 1630–40-talet. I restaureringssammanhang har denna buxbom blivit oerhört värdefull med tanke på att den överlevt många stränga vintrar och är en »äkta renässansbuxbom«. Buxbomen i Vrams Gunnarstorps park förökas på licens av en plantskola i Halland och kommer att planteras i trädgårdarna vid Uraniborg och Drottningholm.

Ungefär samtidigt som Villa d'Este, en av Italiens förnämsta renässansanläggningar i Tivoli utanför Rom, började anläggas på 1550-talet föddes Tycho Brahe. Med sina vetenskapliga framsteg inom astronomins område kom han att representera den »nya tiden«. Renässansen in persona. Formelementen för renässansen, den gudomliga geometrin och universums ordning, fick en dubbel betydelse med honom, eftersom universum, föremålet för hans forskning och framsteg, dessutom kom ned på jorden i hans trädgård vid Uraniborg i form av stjärnor, cirklar, kvadrater och kors. Anläggningen som helhet bestod av en kvadratisk yttre försvarsmur och en mindre kvadrat som genomskars av två diagonaler vilka bildade en korsform. Centrum utgjordes av en cirkel i vars mitt byggnaden låg (se bild sid. 152).

De tre geometriska figurerna, som var så typiska för renässansen fanns med i Tycho Brahes trädgård, som utan tvekan är den enda i sitt slag i Norden. Som jämförelse kan nämnas Botaniska trädgården i Padua, anlagd 1545. I en plan från 1591 bestod anläggningen av cirkeln som yttre form, med en inskriven kvadrat, genomskuren av korsformen. De fyra mindre kvarter som korsgången bildade bestod i sin tur av cirklar inskrivna i kvadrater (se bild sid. 153). De strikta geometriska

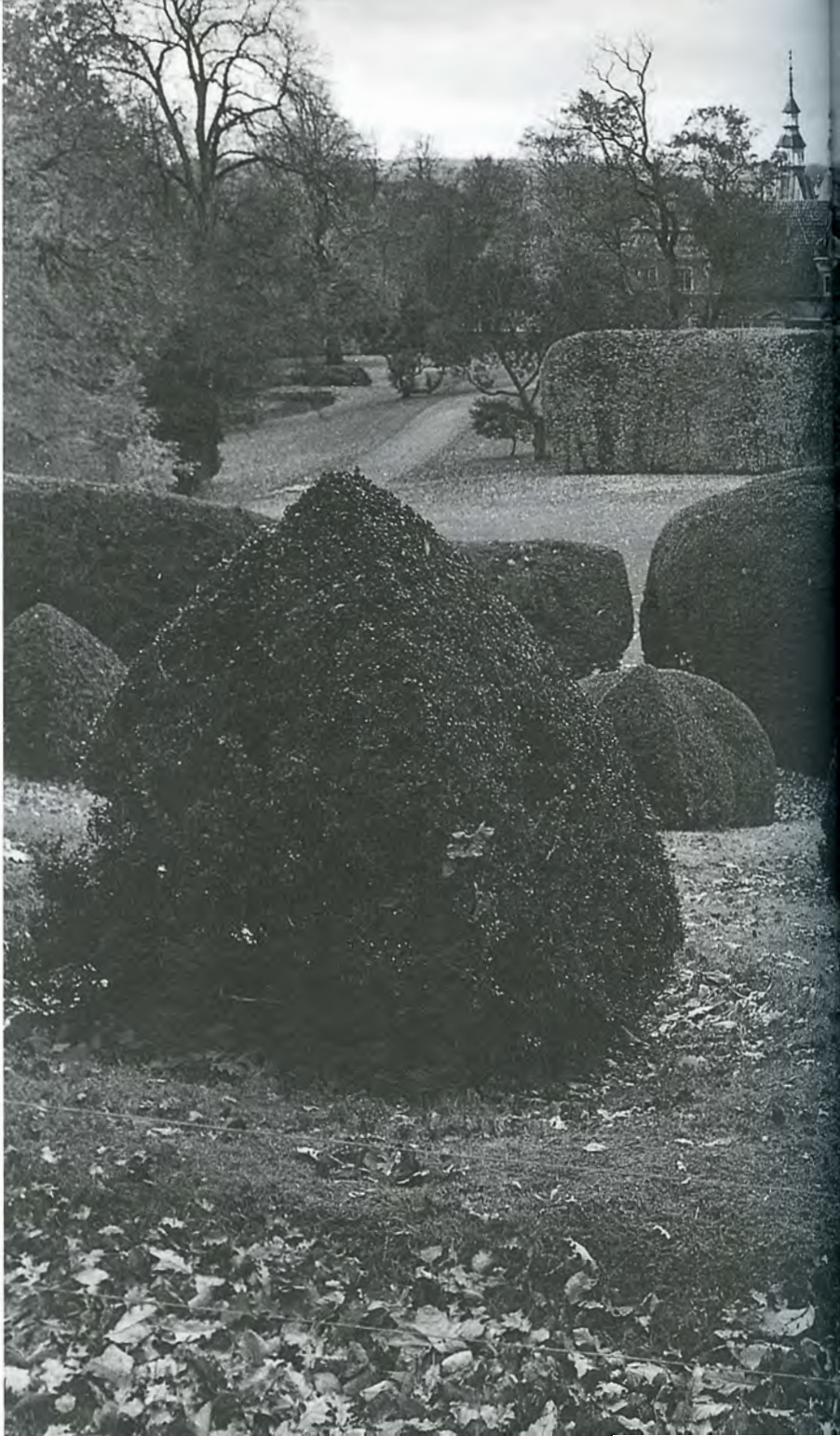

Vrams Gunnarstorps åldriga buxbomshäckar, med det yngre »kägelspelet« av buxbom i förgrunden.

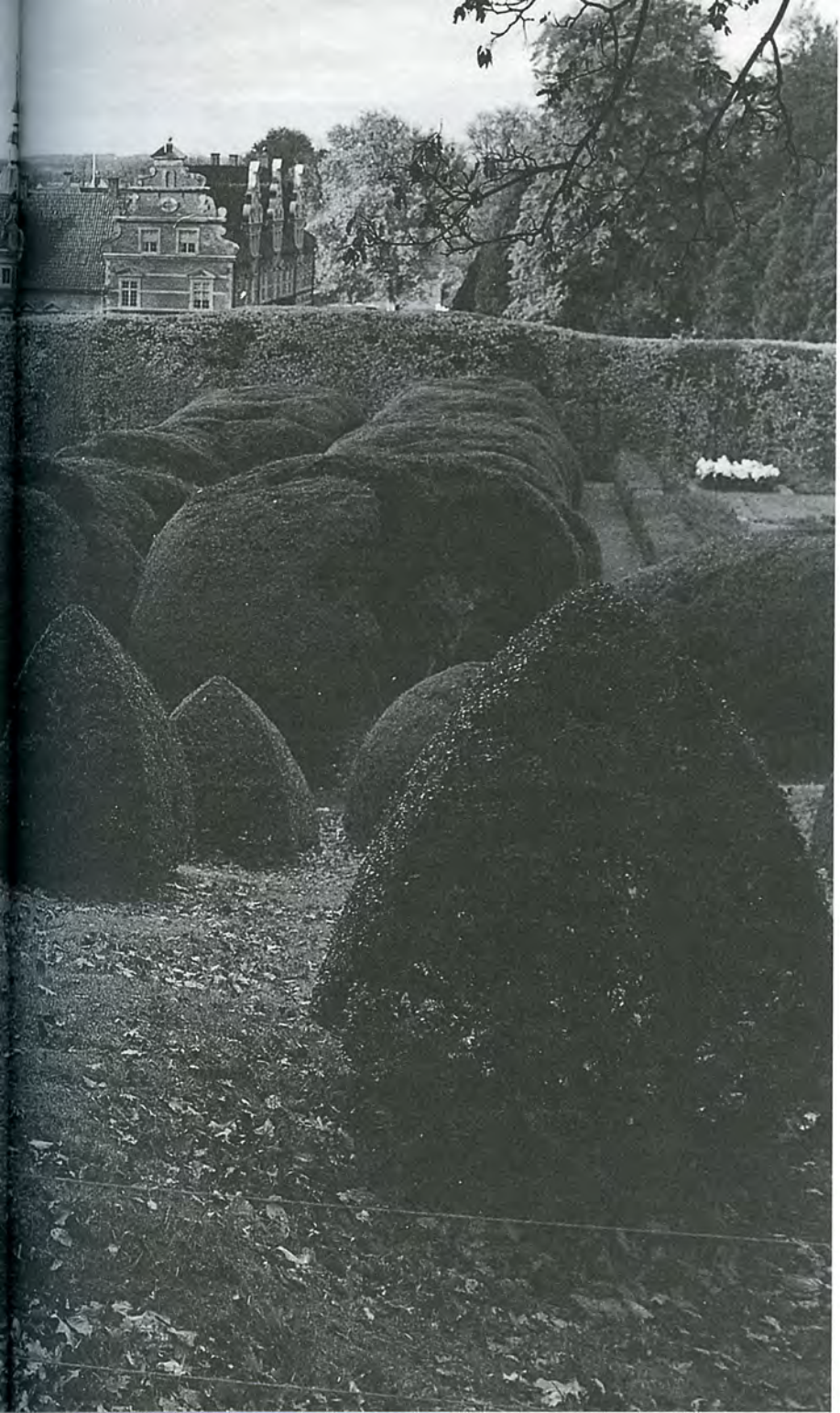

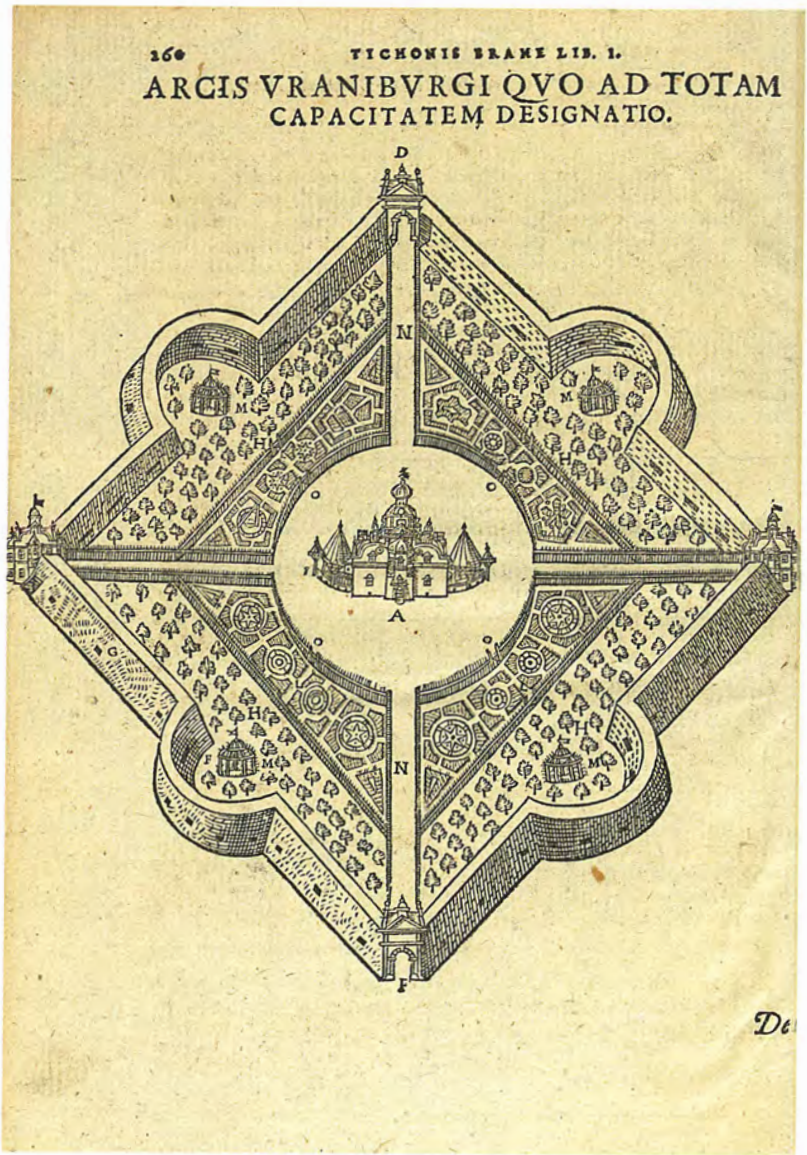

Plan över Uraniborg på Ven 1596.

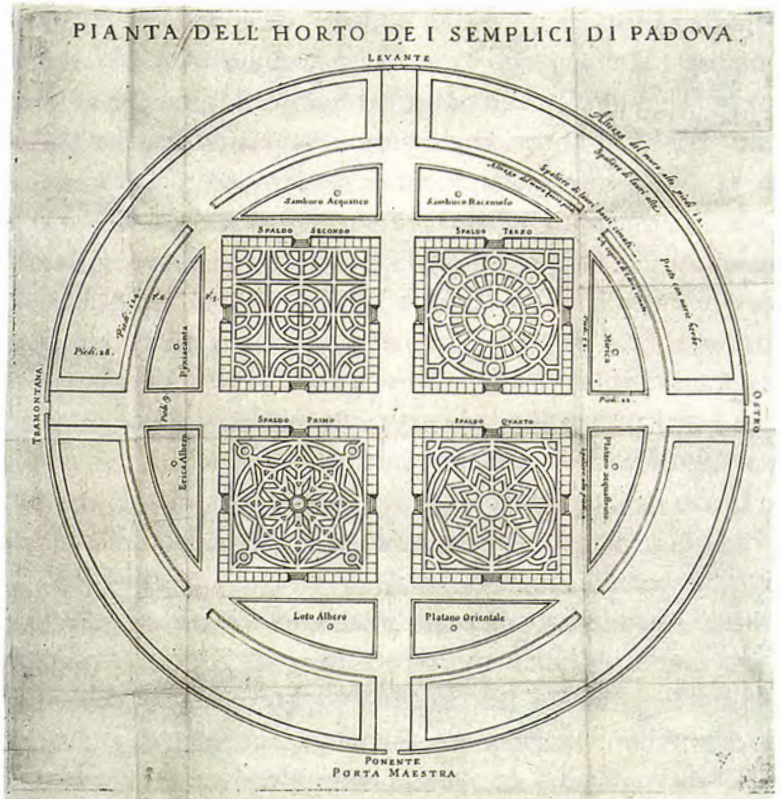

A I BENIGNI LETTORI.

SI auuertiſcono i ſauij, & giudicioſi Lettori, che l'Indice delle Piante del Giardino è ſtato formato, & compoſto da un Gentilhuomo nobile,& ben'intendente di queſta diuina facoltà delle piante; il quale ha abbracciato non ſolo le Piante cõtenute nel Giardino,ma ancora quelle di fuori ne' molti uaſi,& ſeminario del Magnifico, & Eccellentiſſimo Cortuſo il Preſidente,da eſſer à tempi conuenienti trasferite in eſſo Giardino per beneficio uniuerſale,con molt'altre Piante Cretiche,& India ne ſoprauenute,che non ſi cõtengono nell'Indice.

Appreſſo s'auuertiſcono, che le uoci Spaldi, Spalti,Quadri,o appartamenti ſono ſtate uſate riſpetto alla forma,& all'alteꝛza di quegli altiſſimi Sporti,o forma di Pomerij interni, & ſpacio di terreno contenuto tra il Muro alto, & il Muro baſſo della circonferenza,& tra una Spalliera di Lauri,& l'altra ſimile ad un Theatro. Et per conſeſſar'il uero ingenuamẽte habbiamo fatto ciò per non ſaper con quai piu proprie uoci,ò parole eſplicare,ò circoſcriuere artificio tale, fin tanto che qualche piu ſauio,& intendẽte di noi di tale materia ſi degnerà benignamente auuertirci,come haueremo alla ſeconda riſtãpa a nominare,& cõ quali piu proprie uoci,& epitetti eſplicare i detti artificioſi,& poco ſoliti,anzi rariſſimi,& ſingolariſſimi appartamenti.

Et di piu ſi dice che nel centro,ò mezo che dire uogliamo di ciaſcuna delle Areole, che contengono la diuerſità dell'herbe,& altre Piante, ui ſtanno, o Arbori nobili, ò Arbuſti, ò fruttici, o ſotto fruttici, come Cipreſſi,Anagiri, Macaleb, Platani regij,Pini,Peci,Abeti, Loti,Oſiacantè,Piriacante, Agrifogli, Lauri Regij, detti Dattili di Tribiſonda, Citiſi,& tanti altri tali, quante ſono il numero delle Areole,lequali ſono coſi computando, cioè nel primo Quadro all'entrare à mano ſiniſtra Areole numero 141. Nel Secondo 125. Nel Terzo 121. & nel Quarto Areole 117. che ſumano il tutto ne i detti Quattro Quadri principali Areole numero 504.

Plan över Paduas Botaniska trädgård. Ur Girolamo Porros verk *L'Horto de i semplici di Padova, 1591.*

kvarteren i Paduas Botaniska trädgård var idealiska för en systematisk indelning av växter. Även i andra italienska renässansanläggningar planterades örter innanför ramar av buxbom. Trädgårdskonsttermen parterre används idag för att beskriva dylika markplanteringar och även om parterrerna inte bestod av buxbom i Padua, så var det ett material som ofta användes när man gjorde dylika mönster på marken. Renässansparterren kännetecknas av »grönt i grönt«, en strikt buxbomsram fylld av örter. De parterrer som kom att dominera den franska stilen något senare utgjordes även de av buxbom, men i mellanrummen lade man rött tegelkross eller vitt marmorkross för att förtydliga mönstret.

Tycho Brahe använde sig av renässansens metod »grönt i grönt« och var till synes intresserad av örter. Han planterade dem inte enbart för att de var till nytta i köket, utan också för att han i hemlighet sökte ett botemedel för pesten och dessutom svaret på hur man framställde guld. Mönstret på marken i anläggningens inre kvadrat utgjordes huvudsakligen av låg, formklippt buxbom som kantväxt i geometriska rabatter, som i sin tur bestod av nytto- och prydnadsväxter. I den yttre kvadraten stod fruktträd i rader. Den rekonstruerade delen innehåller i dag bland annat lavendel *(Lavandula angustifolia)*, buxbom *(Buxus sempervirens)* i stjärnmönstret. Som kantväxter finns bondpion *(Paeonia officinalis)*, kvanne *(Angelica archangelica)* och malört *(Artemisia absinthium)* innanför ramarna av buxbom och idegran *(Taxus baccata)* som mittaccent (se bild sid. 146).

Förutom de arter som redan nämnts, hade bland andra följande arter introducerats i Danmark vid tiden för Uraniborgs anläggning:

Allium schoenoprasum (gräslök)
Aquilegia vulgaris (akleja)
Calendula officinalis (ringblomma)
Cheiranthus cheirii (gyllenlack)
Hyacinthus orientalis (hyacint)
Leucojum vernum (snöklocka)
Narcissus pseudonarcissus (påsklilja)
Rosa gallica var. *officinalis* (apotekarros)
Salvia officinalis (salvia)
Thymus vulgaris (timjan)
Viola odorata (doftviol)
Alla dessa arter finns idag i trädgården vid Uraniborg.

Vattnets roll i renässansanläggningen.

En betydande del av renässansanläggningen, förutom formen och växtmaterialet, var vattnet, i form av dammar, fontäner, vattentrappor och spegelblanka vattenytor. Vattnet var inget nytt element inom trädgårdskonsten men under renässansen utvecklades en kombination av nytta och nöje med symboliska inslag. I Italien var vattentrappor och storslagna fontäner tidigt en självklarhet, som exempelvis vid Villa d'Este, medan de skånska vattenanläggningarna under renässansen först och främst hade en nyttofunktion i form av fiskodlingar. Ett exempel på att även fiskodlingen så småningom fick en nöjesfunktion ute i Europa är ett holländskt träsnitt från 1582, där damer med blomsterkransar i håret hivar upp kjolarna för att med liv och lust ta del i infångandet av den odlade sötvattensfisken (se bild sid. 156).

I de sydligare delarna av Europa var vattenanläggningarnas bidrag till svalka under varma dagar viktigt. De stora mängd-

Fiskafångande kvinnor. Holländskt träsnitt från 1582. Ur Muus, 1968.

Några av Villa d'Estes dammar.

erna vatten, som sprutade och forsade ur fontänerna och nedför vattentrappor, sänkte temperaturen och gjorde dagarna uthärdliga på campagnan utanför Rom. Om aftonen dinerande Villa d'Estes gäster bakom Fontana dell'Ovatos vackra vattenkaskad, säkert lika mycket för teaterkulisseffektens som för svalkans skull. Nyttan och nöjet i kombination.

Vattnet i de italienska renässansanläggningarna lockade till spratt och skratt, lust och lek. Med ingenjörskonstens hjälp fick man vattnet att spruta, hoppa och rinna i Villa d'Estes trädgård. Man åstadkom en vattenorgel som, när vattnet rann igenom, spelade toner. Hundra ansikten, alla med sin speciella karaktär, sprutade vatten ur sina munnar. På bänkar och i marken borrade man hål för att vattnet helt plötsligt skulle spruta upp på gästerna!

Vrams Gunnarstorp är inte bara känt för sin åldriga buxbom, utan även för sina vattenanläggningar; en vattentrappa och dammar, vars placeringar varit de samma åtminstone sedan 1700-talets början. Den åttkantiga borggårdsfontänen, som än idag drivs med vattnets självtryck från Söderåsens sluttning och fungerade då som ett slags närförråd, servatorium, för den sötvattensfisk man odlade och fångade i de övriga dammarna på ägorna. Den infångade fisken fick simma i borggårdens fontän tills det blev dags att äta den, nära och bra för kökets kockar.

Odling av sötvattensfisk gav prestige under 1500-talet. I Skåne, bland annat i Vrams Gunnarstorp och Skarhult, hade fiskodlingen en viktig funktion ända fram till 1800-talet. Man odlade framförallt karp, ruda, abborre, sutare, gädda och ål. Vattentrappor och dammar i olika nivåer kunde fungera som avskiljare respektive förökningsbassäng, vivarium. Servatorier

utformades enligt traditionen geometriskt och låg nära byggnaden, precis som vid Vrams Gunnarstorp. Vivarierna var ofta dammar, avskilda med slussportar, vattentrappor eller jordvallar. Carl von Linné beskrev på sin resa i Skåne hur man vid Vrams Gunnarstorp bar fisk i lådor inklädda med gräs från en damm till en annan och hur anläggningens ekonomiska värde var beroende av hur många dammar man hade och hur mycket fisk som odlades i dem. Andra praktiska funktioner som vattnet hade i Vrams Gunnarstorp, var att driva en mölla och att vattna hästar. För Tycho Brahes del kom den praktiska användningen av fiskdammar på Uraniborgs ägor att få avgörande betydelse för hans karriär, eftersom han den 13 oktober 1577 upptäckte en komet medan han fiskade kvällsmat i just en sådan.

I Vrams Gunnarstorps trädgård kombinerades med tiden vattnets nyttofunktion med skönhetsaspekten. Vattentrapporna och fiskdammarna gav rörelse och liv till anläggningen, med rinnande vatten och glänsande fiskar, vackra att titta på samtidigt som de innebar en ekonomisk trygghet. Idag odlas ingen fisk i dammarna, men de utgör fortfarande ett vackert inslag i parken. Ett naturligt vattendrag, Vege å, rinner nedför en vattentrappa i sten, under ett antal broar och via ett vattenfall för att till slut stanna upp i en stilla damm.

Vattentrappan är ett vanligt inslag i renässansanläggningar. Vid renässansvillorna, som till exempel Villa Lante, är vattentrapporna rikt dekorerade medan Vrams Gunnarstorps vattentrappa är byggd i sten och följer ravinens naturliga form. Trots skillnaderna har de det gemensamt att en naturlig höjdskillnad utnyttjades för att göra ett vackert bidrag till en anläggning som var helt i tiden.

Den åttkantiga fontänen på Vrams Gunnarstorps borggård.

Symboliken spelade en viktig roll i trädgårdskonsten både före, under och efter renässansen och vattnet var det symboliska budskapets bärare. I Villa Lante symboliserade vattnets olika faser av droppande, forsande och vilande i dammar på olika nivåer, själens färd från syndafall till förlåtelse. På terrassen nedanför de snabbt framskyndande vattenmassorna i Villa Lantes vattentrappa fick ett antal springvatten symbolisera lugnet och ordningen: Själens förlåtelse.

Idag lever många av renässansträdgårdens kännetecken vidare, om än i lite annorlunda former och uttryck. Traditionen att plantera kanter av buxbom i geometriska former, som sedan formklipps runt rabatter och grusgångar, är ett arv från renässansen som utvecklades till fulländning i slutet på 1800-talet och som nu tillämpas allt oftare i moderna villaträdgårdar. Det nyvaknade intresset för lökväxter, samt blandningen av nyttoväxter och prydnadsväxter i effektfulla rabatter kan liknas vid renässansens sätt att se på och använda växtmaterialet. Dammar, gärna med fiskar i, som var vanligt vid många skånska slott under renässansen, anläggs i allt större utsträckning. Springvattnet har blivit, som i Villa Lante, en symbol för lugn och ro, borta från omvärldens kaos och stress. Så lever renässansen vidare i mångas paradis på jorden; trädgården.

Sid. 160 överst:
Vrams Gunnarstorps vattentrappa och nedan Villa Lantes vattentrappa.

HANNE SANDERS

Pest och porslin.

Regional identitet kring Öresund efter 1658.

KRIGEN MELLAN Danmark och Sverige är som bekant viktiga i våra historiska berättelser om Nordens äldre historia. Åren 1658–1660 var i detta hänseende händelserika, och resultatet blev att gränsen mellan de två rikena fick en ny sträckning. Riksgränsen kom att gå i Öresund. Vilken betydelse fick denna nya gräns för Skåne och kontakterna över Öresund?

Att diskutera vad en gräns betyder kan kännas konstigt. 1900-talets människor har stor erfarenhet av statsgränsers betydelse. Idag ringar de in människor som delar nationell identitet och har samma samhälleliga villkor. Att använda detta moderna synsätt på vad som hände 1658 är däremot problematiskt. Trots detta är det ganska vanligt att beskriva Skånes övergång till Sverige som att landskapet gick från att tillhöra den danska gemenskapen till att tilhöra den svenska.

Denna syn finns i det grundläggande verket om Skånes övergång till Sverige skrivet av den danska historikern Knud Fabricius (Fabricius 1906–1958). Den stora frågan för honom är varför skåningarna så snabbt förlorade sin danska nationalitet. Svenska studier av den så kallade försvenskningsprocessen arbetar på samma sätt med ett underliggande antagande om att nationella motsättningar var viktiga under årtiondena efter 1658. Alf Åberg hittar dem mellan svenska ryttare och skånska bönder. Yngve Bogren skriver att den svenska regeringen *naturligtvis* ville ha präster födda i de gamla svenska landskapen. Enligt dessa forskare var huvudsyftet från Stockholms sida att genom försvenskning göra skåningarna till en del av den svenska gemenskapen (Åberg 1947; Bogren 1937). Fabricius beskriver karakteristiskt nog den nya gränsen som en järnridå som sänktes ner över Öresund.

Sid. 162
Tallrik, Pålsjö fajansfabrik. Orig. i Helsingborgs Museum.

Anledningen till att man bör vara skeptisk till att använda den moderna synen på en gräns i studier av äldre samhällen är att dessa ofta karakteriserades av olikheter eller skillnader i stället för av nationell homogenitet. Olika ständer hade olika privilegier, och, som Harald Gustafsson visar i denna årsbok, kunde det råda olika lagar i olika geografiska områden inom samma konglomeratstat. Kring en riksgräns fanns det därför inte en enkel mottsättning mellan två stater eller två homogena nationella gemenskaper. Den stora frågan är därför vilken betydelse den nya riksgränsen fick.

Det råder ingen tvivel om att Själland 1658 från att ha varit en del av samma land som Skåne blev utland, och man satte en tullgräns igenom Öresund. Allt gods som kom från eller skulle till Danmark belades med den svenska »stora sjötullen«. Tullfrågan blev en viktig fråga för representanter från Skåne i deras förhandlingar med de skånska kommissionerna och i deras besvär till riksdagen. 1669 fick Skåne en egen tulltaxa som innebar att tullen blev lägre men fortfarande var den högre än i Danmark och högre än före 1658 (Bjurling 1940). Frågan är dock om detta stoppade kontakterna över Öresund.

Denna fråga visar sig vara svår att besvara. Det har hittills inte ansetts angeläget att undersöka det närmare. Svenska historiker håller på med svensk historia, danska med dansk historia och bådas intresse upphör i Öresund. Ingen har därför skrivit Öresundsregionens historia. Samtidigt visar det sig att man ofta kan upptäcka mera om regionen än man först tror. Jag ska här bege mig ut på en sådan upptäcktsfärd bland forskningsresultat om porslin och pest i Skåne.

1985 behandlade Margaretha Hansson i verket Helsingborgs historia noggrant stadens hantverk och hantverkare. I

denna beskrivning har Pålsjö fajansfabrik norr om Helsingborg en viktig plats (Hansson 1985). I detta nordvästra hörn av Skåne producerade man fajansvaror åren 1768–1774. Författaren ser fabriken i förhållande till de kända fajansfabrikerna Rörstrand och Marieberg. De första porslinsmästarna i Pålsjö kom från Köpenhamn, och till en början liknade fabrikens produkter modeller som var moderna i denna stad. Margaretha Hansson menar att danska modeller har varit förebild för den tidiga produktionen i Pålsjö fajansfabrik, och hon talar därför om en dansk och en svensk tid på fabriken. Det finns inte mycket kvar av fabrikens produktion, t.ex. bara två skrivställ, varav det ena nu finns på Køge museum. Hon menar att man bör undersöka hur det har hamnat där, medan hon i förbigående nämner, att en karakteristisk tulpanvas finns på Röhsska konstslöjdmuseet i Göteborg.

Denna beskrivning av Pålsjö fajansfabrik handlar inte om Öresundsregionen, men om samspelet mellan danskt och svenskt, och den svenska fabriken ses i förhållande till andra liknande fabriker i det svenska riket. Det intressanta är emellertid att den kunde ha handlat om Öresund. Med det material som presenteras kunde man ha fokuserat på en hantverksgemenskap kring Öresund 100 år efter Skånes övergång till Sverige. Ägaren till Pålsjö fajansfabrik, Michael Andreas Cöster, skickade sina lerprover till Köpenhamn för att kontrollera, om leran kunde användas till fajansproduktion. Hans första porslinsmästare och en porslinsmålare kom från kända köpenhamnska fajansfabriker som Blaataarn, Kastrup och Østerbro (Cedergreen Bech 1981:84–85). Därför är det inte konstigt att de första modellerna liknade köpenhamnsk fajans. Att kalla detta en dansk period innebär att man ser händelser-

Sid. 166-167: Skrivställ, Pålsjö fajansfabrik. Orig. i Helsingborgs museum.

na som ett möte mellan en dansk och en svensk kultur och inte som ett uttryck för en gemensam fajanskultur kring Öresund. I stället för att utgå från de svenska fabrikerna kunde man ha börjat med de köpenhamnska fabrikerna. Och i stället för att förundra sig över att porslin från Pålsjö finns i Öresundsstaden Køge kunde man ha undrat över hur det kunde hamna så långt bort som på museet i Göteborg.

Författaren gör dock inte detta, därför att hon, som de flesta människor idag, ser allt i motsättningen mellan danskt och svenskt och därför betraktar den skånska fabriken i ett rent svenskt sammanhang. Hon ser människorna på Pålsjöfabriken som aktörer i Sverige och inte i Öresundsregionen. Detta besök hos porslinsarbetare under andra hälften av 1700-talet ger emellertid en tydlig vink om att det fanns en kulturell enhet kring Öresund och om vardagliga rörelser av människor, varor och idéer över riksgränsen.

Vi lämnar nu porslinet, men stannar kvar i Skånes nordvästra hörn. Det ska handla om pest utifrån en artikel av historikern Sture Bolin (Bolin 1963). En av de frågor Bolin ställer är hur pesten kom till denna del av Skåne i början av 1711. Han slår fast att pesten rasade i Helsingør i slutet av 1710, och under våren 1711 bröt den ut i fiskeläget Domsten, norr om Helsingborg. Sjukdomsepidemier följer människor, och därför är denna spridningsbild ett tydligt belägg för att det var kontakter över Sundet. Pesten var en oavsiktlig följd av dessa kontakter, men den var synlig. 2/3 av befolkningen i dessa fiskelägen dog som en följd av sjukdomen.

Bolin påpekar också detta, vilket visar att han har en anmärkningsvärd känslighet för det komplicerade i problemet om Skånes så kallade försvenskning. Det är inte ovanligt att

forskare utan problem skriver om de avbrutna handelsförbindelserna mellan Danmark och Skåne för att sedan nämna att pesten kom från Danmark (t.ex. Skansjö 1997: 177, 191). Bolin skriver, att eftersom Danmark och Sverige inte bara var två länder utan till och med befann sig i krig med varandra kunde man förvänta att Öresund var ett tillräckligt hinder för att sprida pestepidemin. Det var det alltså inte.

Att sjukdomen först kom till fiskelägena och inte till t.ex. Helsingborg är också intressant. Före 1658 bedrev många bönder sjöfart från bondehamnar på Bjärehalvön och i Kullabygden (Swensson 1969). Gösta Johannesson har i den stora Helsingborgshistorien visat hur man efter 1658 försökte stoppa exporten från dessa så kallade olagliga hamnar för att koncentrera den till stapelstäderna, som Helsingborg. Där kunde man lättare kontrollera och förtulla varorna. Han visar dock också hur småbåtstrafiken till Själland trots detta fortsatte från de små fiskelägena i nordvästra Skåne (Johannesson 1969: 12–25, 195–198). Man kan föreställa sig att det var med dessa båtar som pesten kom till Skåne.

Det är intressant att se hur Bolin förklarar att människor trots riksgräns och krig passerade Sundet. Han skriver att det bara var 50 år sedan Skåne blev svenskt, och att många därför fortfarande var dansksinnade. Här har vi ännu ett exempel på den nationella tolkningen av historien. Den mest naturliga förklaringen till att människor kom från Domsten till området kring Helsingør är för Bolin att de var dansksinnade. Återigen har vi en tolkning som blokerar för förståelsen av Öresundsregionen som en region i äldre tid. Att det bara var 50 år sedan att Skåne blev en del av det svenska riket kunde lika gärna ha inneburit att det bara var 50 år sedan här fanns en ge-

Den livliga båttrafiken på Sundet.
Etsning, L. Belanger del Meriqot.
Orig. i Helsingborgs museum.

mensam ekonomisk och social region, och att det inte är så lätt att upplösa en sådan. Eller kanske snarare att det inte finns någon anledning att förvänta sig att den över huvud taget skulle upplösas. Skåningarna åkte inte, som vi gör idag, från Sverige till Danmark, utan snarare från Domsten till Helsingør eller något annat ställe på Själland för att sälja eller köpa varor eller för att träffa vänner eller familj.

Många har föreställningen om att det äldre samhället var statistisk och att människor bodde kvar på sin födelseort. Emigrationsforskning fokuserar särskilt på tiden efter 1850, och då var det många som utvandrade från Skånelandskapen till Danmark (Willerslev 1983; Zip Sane 1998). Den norska historikern Sølvi Sogner har dock understrukit att det äldre samhället också präglades av stora folkliga rörelser inom större icke-nationellt avgränsade regioner (Sogner 1999).

Även om det saknas forskning om Öresundsregionens äldre historia tycks vår upptäcktsfärd bland pest och porslin peka på att folk också då rörde sig kring Öresund. Knud Fabricius menar att så många som 10000 skåningar flyttade till Själland, särskilt under och efter skånska kriget. Det faller dock inte Fabricius in att undersöka om de återvände till Skåne. De hade ju flytt till den danska gemenskap som de enligt Fabricius borde tillhöra, så de kunde inte ha någon intresse av att återvända till Skåne. Senare undersökningar har intressant nog visat att många faktisk återvände. De åkte gärna tillbaka till sitt gamla närområde och blev bönder där som förut (Leide 1971). Återigen tycks dessa rörelser av människor över Sundet från Skåne och tillbaka vara ett uttryck för en region där människor rör sig och där det inte främst är nationaliteten som bestämmer deras beteende.

Det finns alltså anledning att understryka att det inte sänktes någon järnridå ner i Öresund år 1658, eller om så var fallet var den genomrostad och utan stor effekt. Gamla kontakter fortsatte att fungera och nya knöts mellan de befolkningstäta områdena kring Öresund. Orsaken till detta var inte att skåningarna var speciellt danska, utan att det att vara dansk och svensk ännu inte var avgörande för hur man betedde sig i vardagen eller uppfattade omgivningen.

Därför behövs det fler undersökningar av Öresundsregionen och kontakterna över Sundet. Det kräver att vi ger upp tanken om enheten Danmark mot enheten Sverige på 1600- och 1700-talen. Kanske måste vi också dela på den idag självklara enheten Skåne och se på Öresundskusten för sig. Kanske är det till och med så att det sena 1800-talets utvandring snarare är en del av en äldre tradition av att röra sig över Öresund än ett uttryck för det moderna samhällets krav. Det nya är kanske att man sätter etiketten »utvandring« på befolkningsrörelserna. För detta krävs enhetliga stater, en stark nationell gemenskap och en absolut gräns. Det är först när detta finns som man kan börja undra över att människor verkligen ville lämna goda gamla Sverige för ett annat land.

Det har visat sig vara svårt för humanistiska forskare att undvika att sätta in sina forskningsresultat i en nationell sammenhang och det oberoende av om man håller på med Skånes försvenskning eller historisk pestforskning. Många har haft svårt att se och undersöka Öresundsregionen som en egen enhet i stället för som en del av t.ex. Sverige eller som ett möte mellan danskt och svenskt. Därför vet vi så lite om Öresundsregionenen – men ändå finns den där, mer eller mindre mellan raderna. Forskning om Öresundsregionen i

tidigmodern tid måste förhålla sig kritisk till den nationella tvångströja som vi alla bär. Om vi lyckas med det får vi också möjlighet att förstå ett äldre samhälle bättre, ett samhälle som inte präglades av vår moderna nationella enhetskultur. Undersökningar av pest och porslin ger kanske en bättre bild av Öresundsregionen än studier av de välkända stora krigen.

Fajansen spreds över hela den civiliserade världen.
Apotekskrus i italiensk fajans från 1500-talet. Orig i Kulturen.

BIRGITTA SVENSSON

Sensuella intermezzon.

Renässans som kulturarv och rekreation.

EN SOLIG FÖRSOMMARSÖNDAG är jag tillsammans med åtskilliga andra på väg till ett av samtidens populärare besöksmål. Jag lämnar bilen på en dammig parkering och beger mig mot den smala vindbrygga där inträdet till äventyret erläggs. Slottsporten passeras och jag befinner mig strax i en annan värld. Det myllrar av ståtliga renässansgestalter med granna dräkter i mustiga färger. Mogna, skäggprydda män i sina bästa år trippar omkring iklädda roströdfärgade strumpbyxor och puffade violbruna sammetshosor, ur vars dekorativa sprund siden springer ut. Siden och sammet präglar även kvinnornas praktfulla, fotsida klänningar med guldbårder och pipkragar. Här och där stannar de lyxigt välklädda herrarna och damerna till och hörs diskutera varandras dräkter och utsmyckningar: Har man lyckats återskapa autenticiteten? Är färgerna de rätta? Materialvalet kanske skulle varit annorlunda? Hur var det egentligen med håruppsättningarna, var de så här enkla? Vilka kvinnor använde huvudduk?

Gycklare och narrar drar runt bland besökarna, håller låda och driver gäck. Några barn provar hur det är att sitta i skamstocken. Folkvimlet tätnar ju närmare marknadsstånden jag kommer. Här saluförs egenhändigt tillverkat hantverk av trä och bärnsten, silver och järn. På flera håll ser man också hantverkare i arbete. Stånden som säljer matvaror dominerar, det är kryddor, honung och allehanda örter. Hungern gör sig påmind när härliga dofter sprids från grillat kött. Tillgången på den äkta renässansmaten i form av rotfrukter och honungsglaserad fläsklägg är dock begränsad och kön lång, varför jag istället faller för den turkiska kebab som serveras i ståndet intill. De vanliga glassarna, korvarna och den gängse, mörkbru-

Dräktvisning i Riddarsalen på slottet Malmöhus.

na, kolsyrade drycken finns också i riklig mängd. Plötsligt riktas uppmärksamheten mot en växande folksamling. Något händer. Sorlet tilltar.

En avrättning iscensätts mitt på borggården och många människor trängs runt scenen för att få en glimt av händelsen. En ung adelsman skall avrättas för att han samarbetat med fienden. Kungen kommer med sitt följe. Han vill själv övervara avrättningen. Spänningen stiger. Publiken grips av skådespelet och börjar delta. Några ropar »Skona honom, skona honom!«, andra skriker »Död åt förrädaren, död åt förrädaren!« Domen läses upp, varpå den dödsdömde får en stund i enskildhet med den munk som ger honom sista smörjelsen. Adelsmannens nacke blottas. Bödeln träder fram och höjer sin bila. Den månghövdade skaran på borggården är alldeles tyst. Då ropar kungen: »Håll an!« En härold förkunnar att kungen i sin ofantliga nåd beslutat att den olycklige skall skonas. Efter den starka sinnesrörelse som föreställningen åstadkommit, börjar människor prata med varandra och små diskussionsgrupper uppstår. Historien jämförs med vår tid. Dåtidens grymheter perspektiverar nutidens.

Samtidigt hörs stoj och glam från borgstugan. Det är fest i de djupa valven under renässansslottet. Där finns förväntan i luften, programmet har utlovat att något spännande skall hända. Stämningen bryts av en tordönsstämma som förkunnar besök. In kommer renässansfästningens knektar i full mundering med färggranna dräkter och vapenrustning. Knektarna svänger och demonstrerar sina vapen och låter oss känna på tyget i deras dräkter medan en annan, kusligare uppenbarelse – skarprättaren – sveper in genom dörren, med blankt, slipat vapen, kåpa och mörk blodstänkt drapering. Olustkäns-

Gardist ur Malmöhusgardet.

lan från avrättningsscenen återskapas. Många lämnar slottsvalven och söker sig åter ut i det fria. På en scen ut mot havet spelar några dova flöjter och skalmejor renässansmusik. I bakgrunden nalkas ett maritimt besök från redden i sundet. Vädret har hastigt övergått i regn och jag avslutar renässansdagen med ett besök i museishopen, som erbjuder en hel del varor anspelande på renässansupplevelser i form av spel, kläder, ljusstakar, smycken, brevpapper, vykort, böcker och godis.

Under de allra sista åren av 1900-talet, utspelade sig många renässansartade upplevelser på slott och borgar, i städer och gränder runt om i Skåne. På flera håll väcks slumrande skånska renässansborgar idag till ett nytt liv som äventyrsfyllda besöksmål. De iscensatta upplevelserna har gjorts möjliga av de många entusiaster som gjort till sitt fritidsnöje att levandegöra historien. Tack vare dem och deras föreningsverksamhet finns idag en hel rad återskapad rekvisita att tillgå för den som vill förflytta sig till förflutenhetens äventyrsland.

Det är främst två grupper av aktörer som deltar i den här verksamheten: de turister som idag konsumerar renässans i Skåne som ett stycke upplevelsemättat kulturarv, och de som producerar detta kulturarv i sin egenskap av historieintresserade medlemmar i sällskap vilka iscensätter historiska händelser och skådespel, spänningsfyllda upplevelsenätter eller en renässansdag som den ovan beskrivna. Ibland handlar det om samma personer, ibland uppstår möten mellan vitt skilda grupper. Människor med olika bakgrund smälter samman i historiens anonyma skydd. Dagens skånska renässans skapar kreativa mötesplatser med rum för både bildning och njutning, kunskap och upplevelser.

Å ena sidan är detta en ny renässans. Å andra sidan har

den kulturarvsturism jag här beskrivit, många värden gemensamma med den renässans som skapades på 1500-talet och på 1800-talet. Vår tid söker, liksom den skånska egenarten, sina rötter i den renässans vars livsideal präglades av skratt och gyckelspel. Idag söker vi rekreationens glädje i de festliga, historiska upptåg där vi får vända på perspektiven och pröva på något annorlunda. Renässansens intresse för resor och bildning återfinns i dagens kulturarvsturism.

Den skånska egenarten och kulturarvets historia.

Skåne har alltid varit speciellt och egenartat, egentligen varken svenskt eller danskt. Landskapet har varit mäktigt och envist, kanske också feodalt och ålderdomligt på sitt sätt. I Sverige var det kungarna som byggde borgar under renässansen medan det i Skåne var den rika och mäktiga adeln som manifesterade sig i praktfulla slottsanläggningar. Även de skånska bönderna har varit särpräglade och under renässansen var de lika moderna som de senare varit ålderdomliga. Professorn i folklivsforskning Sigfrid Svensson visade i sin doktorsavhandling hur den allmänna högkonjunkturen ute i Europa under 1500-talet gjorde de skånska bönderna rika. Sin förmögenhet placerade de bland annat i dräktsilver; smycken vars motstycke saknas på andra håll. På Österlen bevarades sedan denna säregna silverrikedom länge. När museibyggaren Artur Hazelius kom hit på 1870-talet var det just dräktsilvret som gjorde honom så intresserad av att bevara bondekulturen här. I skuggan av det gryende industrisamhället förhöll man sig då till en gammal bondekultur som ansågs hotad. På samma sätt återskapas idag industrisamhällets kulturarv inför hotet av det nya kunskapssamhället. Var tid skapar sin historia. Återuppli-

vandet av det förgångna är i sig ett arv från renässansen. Det var först då som man konstaterade att det fanns ett förflutet, något av värde som kunde efterliknas och beundras och som var distinkt annorlunda än den egna samtiden.

Det var under den senare delen av 1800-talet som den epokisering av tiden som vi idag ofta tar för given åstadkoms. Likt salarna i ett museum eller som avgränsningar i landskapet fastställde man vissa epoker och vad som var typiskt för var och en av dem. Då fick också renässansen sitt namn och begreppet kulturarv skapades. Det var 1887 som Viktor Rydberg i en föreläsning använde ordet kulturarv och definierade det som »det som ett folk i fråga om kultur övertagit från tidigare generationer«.

Epoker är liksom kulturarv något relativt. Båda får sin styrka av att de är så flexibla. Ett enkelt faktum som att Glimmingehus byggdes bara 37 år före Malmöhus, hindar oss inte från att betrakta det förra som en ålderdomlig medeltida borg och det senare som en synnerligen modern renässansfästning. Vi skriver historia utifrån våra perspektiv. Vi bygger kulturarvet efter vår egen tids ideal och mönster.

Det förflutna får sin form av samtidens drömmar. I sökandet efter ritual och rötter i historien formar vi också framtiden. Den ryske litteraturteoretikern Michail Bachtin konstaterar i sina reflektioner över tidens och rummets dimensioner i berättarkonsten, att det finns en egenhet i samtidens tidsförnimmelse som yttrar sig i vad han kallar för den historiska inversionen. Denna inversion innebär att vi gärna förlägger ett slags idealt tillstånd om den heroiska tiden eller det goda samhället, till historien. Vad som alltså egentligen är ett mål, som bara kan förverkligas i framtiden förläggs till det förgång-

Dräkt som rekonstruerats utifrån arkivmaterial.

na. På så sätt skapas en enhet som berikar samtiden med hjälp av historien, men på bekostnad av framtiden. Förflutenheten upplevs med tillit och förtröstan, medan framtiden blir opålitlig. Framtiden var bättre förr. Men i detta historiens drömlandskap kan vi idag liksom renässansmänniskan vända på perspektiven.

Leken och skrattets magi.

Känsla och upplevelse har kommit att bli centrala begrepp för vårt sätt att orientera oss i världen. Undersökningar har visat att kultur och aktitivitet värderas högt av dagens turister. Den största turistgruppen är kulturintresserade individualister och vanligen är deras ålder under trettio eller över femtio. De söker något som är annorlunda och vill pröva på livet förr, få en smak av andra världar. Turismen har utvecklats från sevärdheter till görbarheter. Man vill vara med och delta i något som händer på kulturarvsplatsen, inte bara betrakta historien. Upplevelsemöjligheterna förstärks i den kontrastverkan som förflutenhetens främmande miljöer erbjuder. Med hjälp av människors villkor förr i tiden söker man möjligheter att göra erfarenheter som kan brukas i förståelsen av det egna jaget. Den sociala känslan av samhörighet och tillhörighet till något gemensamt, om än i nostalgins form, förefaller dock vara av störst betydelse. Många av besökarna talar om en stark känsla av gemenskap, på marknader och festivaler. Det känns som om man befann sig bland människorna på den tiden, menar de.

Under renässansen upptäcker människan sitt eget inre, en individualitet som krävde omsorg om det egna jaget, men som också möjliggjorde njutningar och livsbejakande upplevelser. Det var en färgstark tid som tog form i kontrast till en

medeltid som ofta skildras i grått. Upptäcktsresan går också idag ofta inåt i det egna jaget. Många motiverar sina prövapå-upplevelser i kulturarvets landskap, med att de vill få nya perspektiv på livet. Att byta liv och för en stund välja en tillfällig identitet. Renässansens marknader görs på så sätt till samtidsmarknader för utprovning av nya seder och vanor, levnadssätt och produktionsmönster. I festivaler och upptåg, galna äventyr och spännande sinnliga upplevelser kan man förflyttas till andra tider och vända på perspektiven, den rike blir fattig och den fattige kung. Vi behöver de här perspektivvändningarna för att förändra vår vardag. Känslan av ett förflutet bekräftar vilka vi är i vår egen samtid. I den internationella forskningen om hur kulturarvet kan göras attraktivt för turistiska upplevelser betonas vikten av att det görs känslomässigt tillgängligt. Att turista är inte bara ett sätt att lära sig världen utan också att lära sig värden. Kulturarvsturisten tillägnar sig både kunskap och ett förhållningssätt som hon använder i sin identitetsformering.

Kulturell identitet skapas i möten mellan människor, men också i möten med platser och historia. Identitet och tillhörighet formas av förmågan att knyta det förflutna till framtiden, av gränsdragningar gentemot andra människor, andra tider och andra platser. Kulturarv skapar på så sätt både samhörighet och avstånd, både tillhörighet och utanförskap.

Att med lekens hjälp förflytta sig till främmande världar hjälper oss att använda historien för att forma våra identiteter. Här erbjuds möjlighet till distans och reflektion, att för ett tag bli befriad från sig själv och fördjupa känslan av att delta i en annan vardag. På flera av de skånska renässansslotten hålls marknader, festivaler, lekar, gästabud, upplevelseaftnar och gil-

Renässansmarknad i Landskrona.

len. Leken möjliggör rituella spel där också vuxna får möjlighet att bete sig på ett sätt som ligger bortom de regler som gäller i den senmoderna offentligheten. Många av de företeelser som sublimerats i dagens samhälle kan här få fritt utlopp.

De uppsluppna festerna och aktiviteterna har mycket gemensamt med den skrattets kultur som Michail Bachtin genom sina analyser av den store franske 1500-tals författaren Rabelais' verk visat var så typiska för renässansen. I burleska folkliga fester, karnevaler och skådespel skapar hans människor ett slags frizoner som tillfälligt befriar dem från plikter och regler, vanor och mönster. Här tilläts man också att fritt gyckla överheten genom ofta drastiska gyckelspel – man gjorde makthavarna till åtlöje till allas glädje. Även makthavarna själva. På samma sätt kan man idag, under humorns täckmantel kritisera den senmoderna samtidens hierarkier och förhållanden. Samtidigt åstadkommer dessa gyckel- och narrspel ett slags gemenskap, ett kollektivt perspektiv som saknats i det moderna samhälle, där sådana här perspektivvändningar inte varit möjliga. Det är faktiskt först i 1990-talets senmoderna samhälle som de här renässansartade företeelserna återskapats. Kanske öppnas nu åter horisonten för lek och skratt. I dessa rituella spel är det möjligt även för vuxna att både byta identitet för ett tag och vända upp och ner på perspektiven. Intresset för de utanförstående är påtagligt och kanske prövar man nya förhållningssätt i samtiden när man sätter sig i dåtidens skamstock eller iscensätter en avrättning som underhållning.

Renässansen var också intresserad av människans yttre. Tecken och symboler som tydliggör hierarkier är också ett arv från den tiden. Då blev de yttre dragen betydelsefulla

tecken på vem man var, på vilken rang man hade men också på dygder som grundade sig på hälsa och kunskap. I detta samhälle förevisades allt mycket tydligt i offentligheten.

Samma normativa symbolik återfinns idag i det stora intresse för heraldik och andra symboliska artikuleringar som används i de historiska lekarna och spelen. De används för att uttrycka social grupptillhörighet på ett sätt som för tankarna till traditionella stamsamhällen.

Bildande äventyr.

Kulturarvet brukas idag som ett slags upplevelserum för både bildning och äventyr. Dessa upplevelserum kan ses som uttryck för vårt behov av sensuella intermezzon. Renässans blir på så sätt både kulturarv och rekreation. Historien minner om ett bättre liv, ofta också spännande och suggestivt. Frizoner som liknar renässansens skrattkultur återskapas på olika kulturarvsplatser, för att vi skall få möjlighet att distansera oss till och kunna reflektera över oss själva. Det är inte bara kulturminnets historiska värde som är betydelsefullt för dagens turister utan också det värde det har som fritidsarena. I kontrast till vardagen skall man kunna forma särpräglade individer i historiens äventyrsland. Leken eller spelet blir ett sätt att använda historien för att bearbeta samtiden.

När vi idag ifrågasätter det moderna samhällets värden och följdverkningar, möjligheter och framtid, återkommer intresset för andra tider och nya traditioner skapas. Ett estetiskt och underhållande bruk av kulturarvet håller på att växa sig starkt och det är turistnäringen som driver utvecklingen att levandegöra historien som en upplevelsemarknad. Turistens möte med historien blir ett bildande äventyr.

Renässansskedar i silver.
Det formspråk som visas upp här lever kvar
bland annat i skånskt dräktsilver under lång tid.
Orig. i Kulturen.

WILHELM AGRELL

Landet kring Sundet.

Regionen som myt, verktyg och historisk konsekvens.

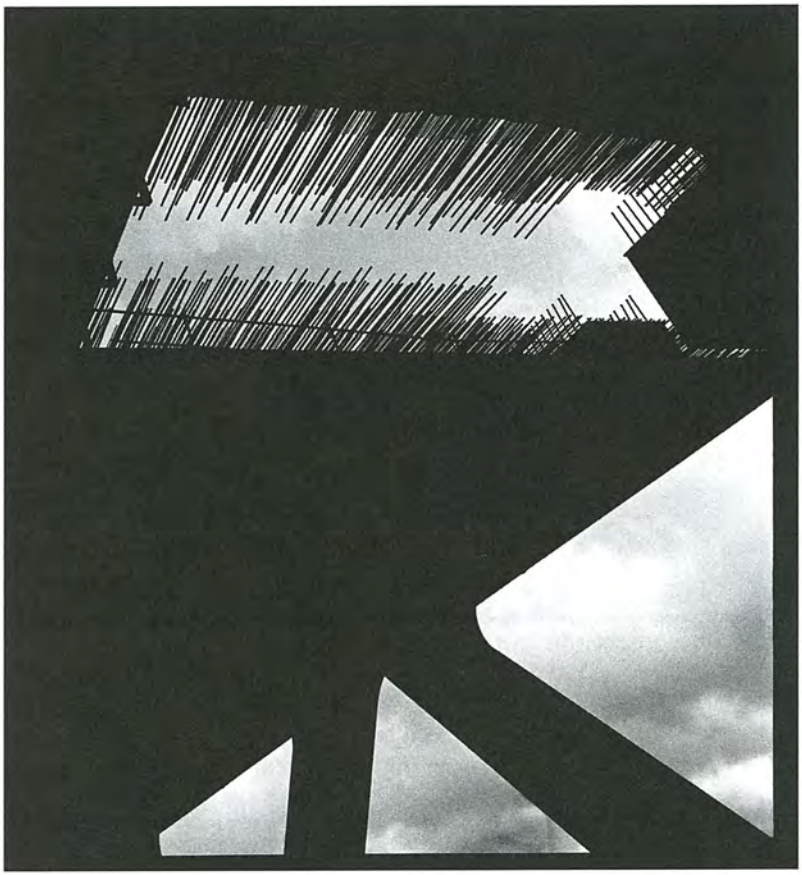

En av de samarbetsrelationer som Sverige i största hemlighet etablerade med västalliansen under det tidiga kalla kriget gällde planerna för minering av Öresund. Den delade dansk-svenska överhögheten över Sundet, och dess roll som internationell farled i enlighet med Öresundstraktaten från 1857, gjorde det helt enkelt nödvändigt att koordinera de militära förberedelserna. Beslutet att lägga ut mineringen, och därmed i praktiken införa krigstillstånd genom spärrandet av Östersjöutloppen, skulle ske i samråd mellan Sverige och NATO. En dansk minering utan anslutande svensk skulle varit lika meningslös som det motsatta, ett förhållande som varken Danmarks allianstillhörighet eller Sveriges alliansfrihet förmådde ändra på; Sundet låg där det låg och där det alltid legat. Strategiskt var alltså regionen ett faktum, oavsett vad den officiella politiken på nationell nivå förestavade.

Situationen var ingalunda ny. Efter ockupationen av Danmark i april 1940 beslöt sig Tyskland för att spärra inloppen till Östersjön. Utan svensk medverkan skulle halva Sundet ha förblivit öppet, och bland alla de eftergifter det formellt neutrala Sverige tvangs gå med på var att ett tyskt ubåtsnät och mineringar lades ut från Hornbæk till Viken, på ena sidan försvarat av tyska kustbatterier och på den andra av svenska. Sundet förenade, också under de mörka år då det hellre hade fått vara enbart en skyddande vallgrav.

Att vattnet förenat är ett förhållande som gällt under hela den mänskliga historien och först mycket sent börjat lösas upp av teknisk utveckling och samhällsstrukturella förändringar. Med fartygsbyggnadskonsten utgjorde vattnet den enda verkligt effektiva transportvägen före järnvägarna.

Samtliga bilder av Öresundsbron är tagna av fotograf Lennart Olson.

Farlederna och flodmynningarna bar på betingelser för bosättningar och kulturer, betingelser som format ekonomi och politik, och därmed också de krafter som gett upphov till de krig som kunnat lägga allt i aska. Lagerföljderna i Troja vittnar inte bara om sunds- och sjöfararkulturernas rikedom utan också om dess utsatthet och förgänglighet. Samma budskap bär ruinerna av Tyrus, Dubrovniks och Valettas befästningar och Visby ringmur.

Rikena växte fram som flodkulturer, handelsstäder och kustimperier. I Östersjön utmanövrerades Hansan av de danska och svenska Östersjöväldena, sammanbundna av örlogsflottor, handelsvägar, hamnstäder och stödjepunkter. Sverige hämmades länge av landets ringa tillgång till västerhavet och den åtföljande utsattheten för handelskrig och blockad av försörjning av strategiska varor som salt. Danmark å sin sida kunde ända fram till mitten av 1800-talet utnyttja kontrollen över Sundet och Bälten för att uppbära tull; en inkomst som särskilt under 1500 och 1600-talen stod för en stor del av landets statsinkomster.

Dagens länder, de moderna väst- och centraleuropeiska nationalstaterna, skapades av en annan och senare process där jorden och territoriet ställdes i centrum. Industrialismen och nationalismen löste upp de kvarvarande delarna av kust- och handelskulturerna. De nya enheterna handlade om föreställningar om nationer och folk, inte om vattnets funktionella band. Haven som tidigare förenat kom istället att åtskilja, öar förvandlades från knutpunkter till periferi.

Den svenska nationen, kärnlandet på hitsidan av Östersjön och Öresund, skapades under 1800-talet ur resterna av ett svenskt Östersjövälde. Den svenska nationens sammanhållan-

de band och dynamiska kraft var föreställningen om att utgöra en enhet. Det svenska folket arbetade och den svenska ekonomin växte med svensk teknik, svenskt kunnande och svenskt kapital. Nationen blev en given territoriell storhet, sammanhållen av ett vittförgrenat nätverk av funktionella och symboliska band. Gränserna förändrades från att ha varit markörer för militärt inflytande och skatteuppbörd till att bli skiljelinjer mellan »folk«, mellan de egna och de andra.

Denna idé om nationalstaten har sedan länge passerats av den historiska utvecklingen. De nationella ekonomierna, som upplevde en konstlad renässans under de bägge världskrigens avspärrningar, har i själva verket befunnit sig i fortlöpande upplösning under hela 1900-talet. Globaliseringen är inte någon ny företeelse som plötsligt dykt upp i slutet på seklet, utan bara en ny beteckning på något som till sist blivit uppenbart för alla. Nationalstatens försvagning är ofrånkomlig, samtidigt som praktiskt taget alla demokratiska institutioner har byggts upp inom dess ramar. »Avnationalisering« är därför långt ifrån någon enkel och oproblematisk process.

Vad kommer framtidens geografiska enheter skapas kring sedan kusterna och vattenlederna, de territoriella ekonomierna och föreställningen om nationell gemenskap successivt förlorat sin betydelse? Hur skulle Östersjöområdet hållas samman eller delas upp om all historisk barlast kunde lämpas överbord? Dessa hypotetiska frågor handlar om något i högsta grad konkret, nämligen vilka krafter som framgent kommer att bestämma våra politiska, ekonomiska, demografiska och kulturella kartor.

En direkt följd av nationalistatens svagare ställning är regionernas återkomst. I allt starkare och alltmer centraliserade

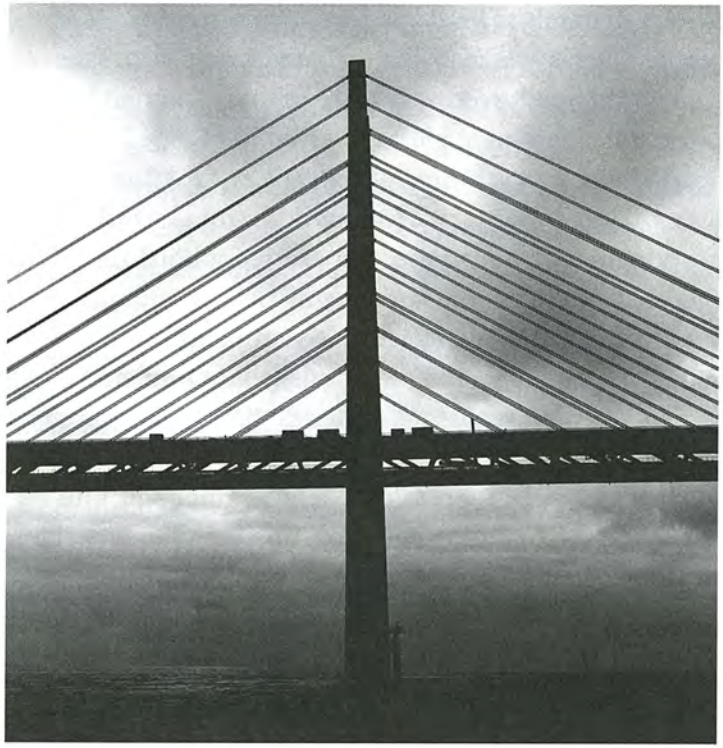

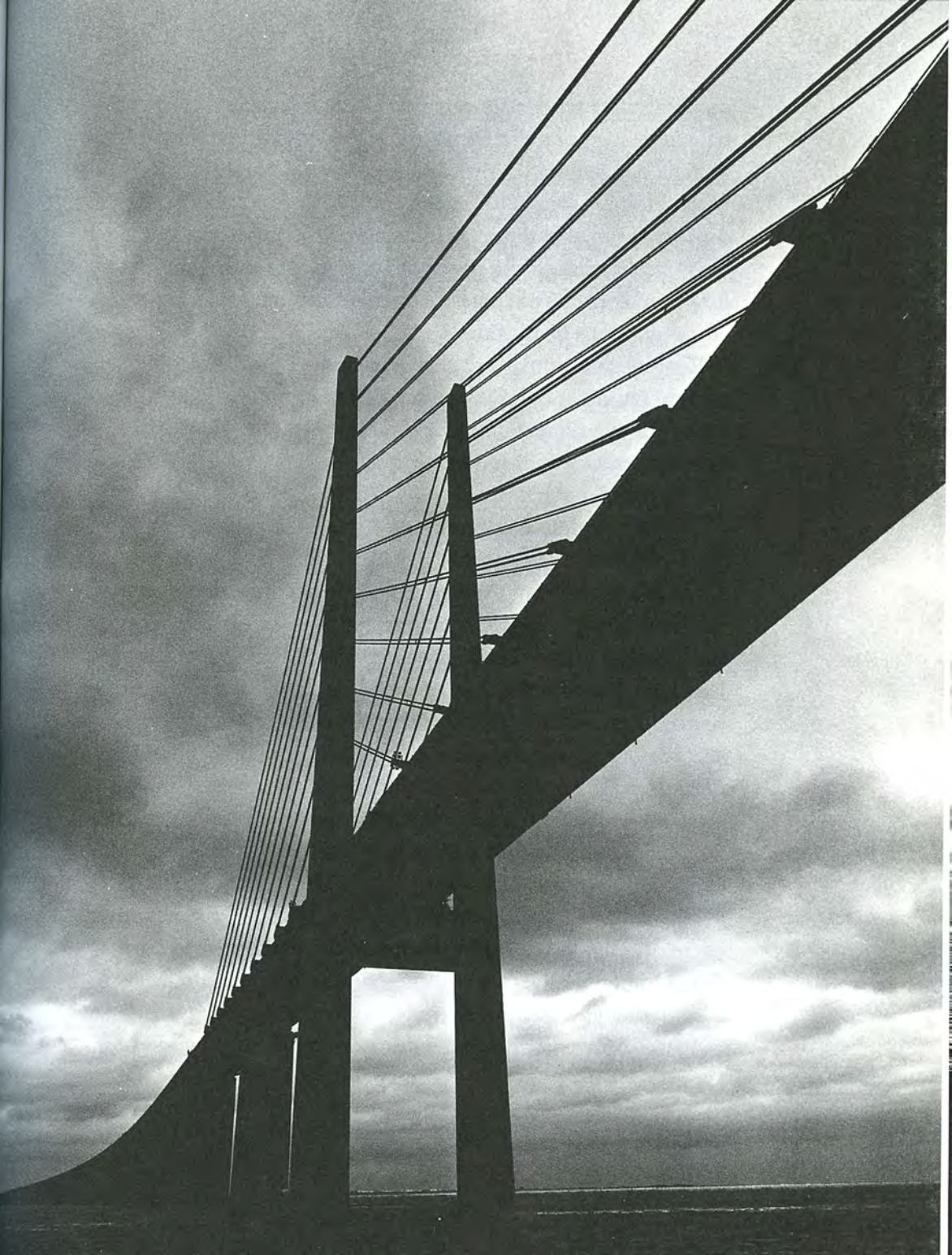

nationalstater tenderade regionerna att försvagas och försvinna, något som ofta var ett uttalat eller outtalat mål bakom politiken på nationell nivå; regioner var störande element, bromsklossar, som inte hade någon funktion att fylla. En av de viktigaste effekterna av den europeiska integrationen på över- och mellanstatlig nivå har varit att återge regionerna en funktion som företrädare av gemensamma intressen gentemot unionens institutioner.

Regionernas uppkomst eller återkomst i Europa är emellertid inte någon entydig process. I den kan man urskilja åtminstone fyra olika föreställningar om regioner:

- Historiska reminiscenser
- Nationella obalanser
- De eftertraktade regionerna
- De fruktade regionerna

De historiska reminiscenserna utgör rester av de nuvarande nationalstaternas föregångare, rester som inte till fullo upplösts genom kulturpåverkan och nationell likriktning. Baskien, Bretagne och Skottland är exempel på denna typ av inkorporerade, men aldrig helt assimilerade, regioner i nationalstaternas Västeuropa. Strävanden efter autonomi eller självständighet i dessa historiska regioner liknar de som präglat nationalstaterna – identifierandet av ett gemensamt förflutet, av språklig eller kulturell särart och gemensamma politiska och/eller ekonomiska intressen.

En obalans i nationalstaternas inre utveckling har kunnat ge näring åt de historiska regionernas återkomst, genom att dessa uppfattat sig som missgynnade och oönskade. Men regional obalans har också i sig kunnat skapa nya regionala mönster i form av tillväxtcentra och avfolkningsbygder. Fin-

land, Sverige och Norge har alla genomgått en sådan process under framförallt 1960- och 70-talen, då storstadsregionerna i syd utvecklades på de nordliga glesbygdernas bekostnad. Liknande utvecklingsmönster finns också på andra håll i Europa, bland annat i den växande klyftan mellan Nord- och Syditalien, låt vara att just glesbygdsproblemen är ett företrädesvis nordligt fenomen.

Om ena sidan av de divergerade nationalstaterna är de oönskade regionerna – problemområdena – så är den andra tillväxtzonerna. Dessa är eftertraktade regioner inte bara i den meningen att arbetskraft och verksamheter tenderar att söka sig till dem, utan också därför att regioner strävar efter att finna och utveckla just de kriterier som antas kunna göra dem eftertraktade. Storstäderna, nationalstaternas centralpunkter, hade länge en exklusiv ställning, liksom områden med rika naturresurser. »Silicon-valley« i Kalifornien var den första internationellt uppmärksammade förebilden av, att regional koncentration av kunskapsutveckling och kunskapsintensiv produktion i sig utgjorde en avgörande dynamisk kraft.

De eftertraktade regionernas motsats är emellertid inte bara de oönskade utan också de fruktade. »The Troubles« eller »The Long War« på Nordirland kunde visserligen förklaras med ett speciellt historiskt sammanhang, men utgjorde ändå sedan slutet av 1960-talet en påminnelse om att även de starkaste och mest etablerade nationalstaterna hade sprickor och att det ur dessa sprickor inte bara kunde växa fram välfärds- och utvecklingsproblem utan också fientlighet, separatism och inbördeskrig i alla dess ohyggliga former. Den verkligt explosiva kraften i militant etno-nationalistisk regionalism blottades emellertid först under 1990-talet i konflikterna på

Balkan och i det forna Sovjetunionen, där statsbildningar som av omvärlden uppfattats som nationer föll sönder efter historiska linjer eller i slumpmässiga oförutsedda territoriella restprodukter. Geografiskt är dessa skeenden inte säskilt avlägsna, Kaliningrad-området utgör sedan 1991 en sådan territoriell restprodukt, en region som blivit över när de omgivande områdena återgått till tidigare identiteter.

Men låt oss nu återvända till Öresundsregionen, denna region som en gång fanns och som hölls samman av starka band, men som sedan förlorade denna innebörd och försvann i två homogena och centraliserade nationalstater. Liksom under andra världskriget och de hemliga delarna av det kalla kriget har geografin fortsatt att förena både militärt och i fråga om infrastruktur och kommunikationer. Den långdragna dansk-svenska kontroversen om kärnreaktorerna i Barsebäck, liksom den likaså långdragna förhistorien till den fasta Öresundförbindelsen kan betraktas som uttryck för hur geografin förenar, men gör detta både i konflikt och i samarbete.

Med den färdiguppförda bron glittrande i eftermiddagssolen stiger de sydsvenska förhoppningarna om att geografin slutgiltigt skall förena de två sidorna av sundet, att bron och alla de synergieffekter som den förväntas ge skall återskapa en Öresundsregion. Det handlar inte om en historisk reminiscens eller en följd av nationell obalans utan om en eftertraktad region, om drömmen att skapa ett nav, ett tillväxtcentrum, en ny mittpunkt i södra Skandinavien och Östersjöområdet. Till en sådan eftertraktad region kan i princip alla drömmar och förhoppningar knytas; drömmen om välstånd, tillväxt, internationell konkurrenskraft, gemensam framtid och en ny identitet där en gammal börjat flagna.

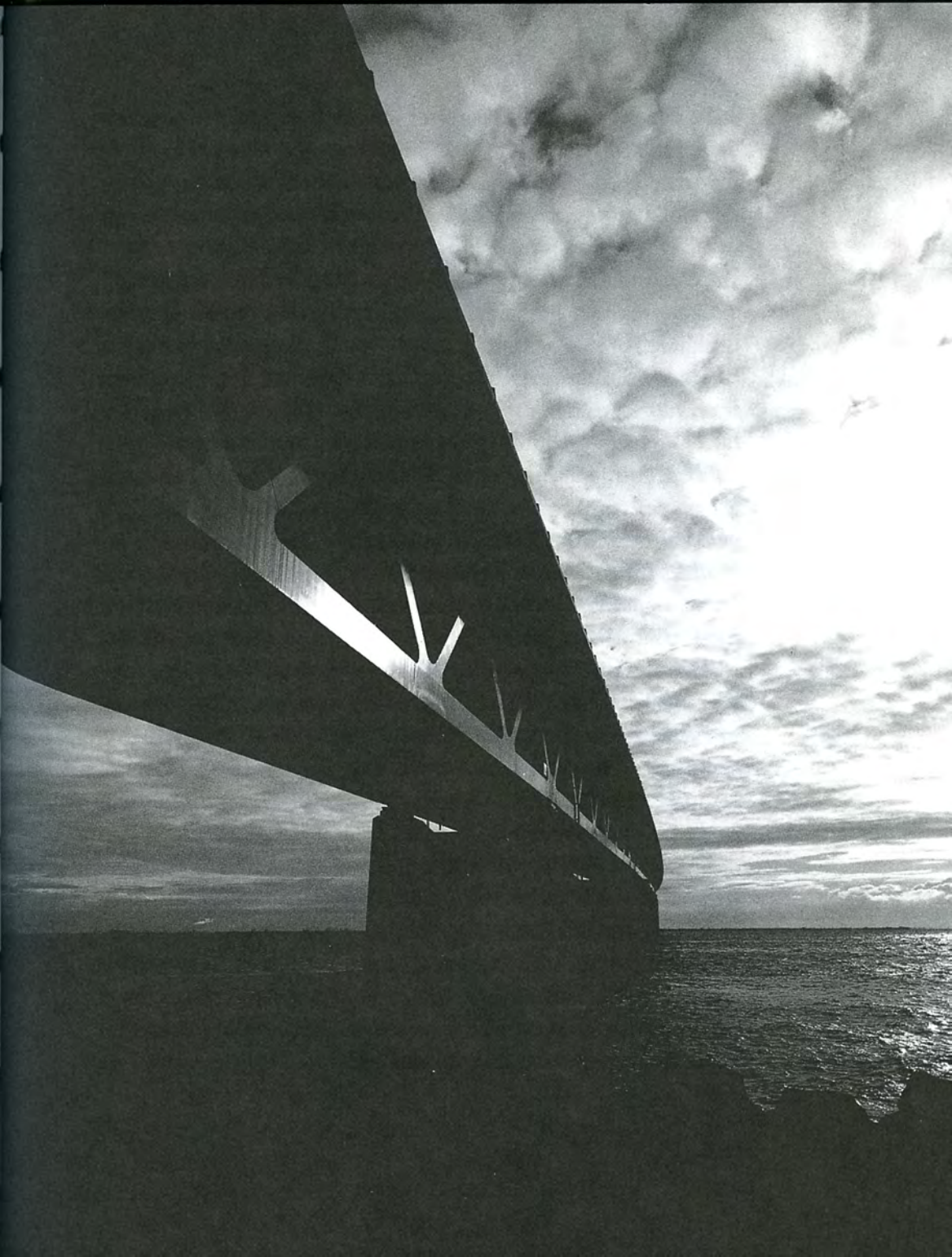

Problemet är att bron inte ser likadan ut från den danska sidan, där den istället försvinner bort i morgondiset. Den svenska tron på brons förenande kraft har försatt avsevärda mängder stål, betong och schaktmassor, men om det räcker för att överbrygga den djupa kulturella vallgrav som skiljer den svenska Öresund från det danska Øresund är allt annat än givet.

Skandinavism och nordism har i perioder påverkat den politiska debatten i och mellan de nordiska länderna, men dessa ofta goda föresatser har avsatt klena resultat. Det sund som fram till Skånelands försvenskning förenade har sedan 1600-talet utgjort en distinkt gräns, inte bara i rent territoriell utan också i en djupare kulturell bemärkelse. Det är betecknande att en rad strukturella hinder för en gemensam regional utveckling redan upphört att existera i flera decennier. De regionala transporterna har inte hämmats av några flaskhalsar, en gemensam nordisk arbetsmarknad och frihandelsavtalet med EEC och EG har inneburit att vägen till mobilitet och integration av näringsliv och arbetsmarknad i princip legat öppen. Skälet till att så lite hänt måste följaktligen sökas i andra förhållanden än de strukturella betingelserna, i det sund som skiljer inte Danmark från Sverige och Skåne utan det danska från det svenska, ett sund, vilket precis som bron ter sig annorlunda beroende på från vilket håll det betraktas.

Problemet är företrädesvis svenskt, eller skånskt. Den olyckliga kärleken till det danska, närd i mängder av modern folklore och populära föreställningar, har i själva verket mera återspeglat de svenska drömmarna om något annat än hur detta andra i själva verket varit beskaffat. Sydsvenskar som turat några vändor över Sundet har tenderat att betrakta det skånska som halvdanskt, medan det skånska i själva verket är

förkrossande helsvenskt och det danska inte det minsta halvskånskt. Det tråkiga med drömmar och med olycklig kärlek är att känslorna på ett förutsägbart, men ändå ofrånkomligt sätt tenderar att leda till stor besvikelse.

Men om schaktmassorna inte fyllt igen det mentala Sundet, kan då inte alla dessa förväntningar om en ny dynamisk region bli en självuppfyllande profetia? Visst är detta möjligt. Men det är nödvändigt att begrunda vad som i historien – och i framtiden – egentligen skapat och skapar regionerna, vilka som är och kommer att bli deras funktionella band. Vattnet som inte längre förenar har nu undanröjts, bara för att ersättas av priset på endagsbiljetter, månadskort och årskort. Bron är bara en liten del av en större struktur, en del som i sig har ganska liten betydelse annat än rent symboliskt. Ett modernt snabbt och billigt nätverk av lokaltrafik över Själland och Skåne skulle kunna utgöra åtminstone en funktionell länk som kanske inte svarar mot skriande behov för stunden men som genom sin blotta existens skulle kunna skapa en av grundvalarna för den eftertraktade regionen.

Jag ställde ovan frågan om vilka principer, vilka sammanhållande band, som kommer att forma framtidens nationer. Det är inte säkert att det finns några sådana band, eller annorlunda uttryckt, det är inte säkert att de stora processerna i samhällsutvecklingen kommer att ha någon territoriell dimension. Forskning, teknikutveckling, handel och förstörelse förutsätter inte längre en rummets enhet. Verksamheter som tidigare kunde äga rum enbart genom koncentration av anläggningar, arbetskraft och specialkompetens förutsätter inte längre flyttlasspolitik och skapandet av nya centra. Den eftertraktade regionen har också ett inslag av önskan om att stop-

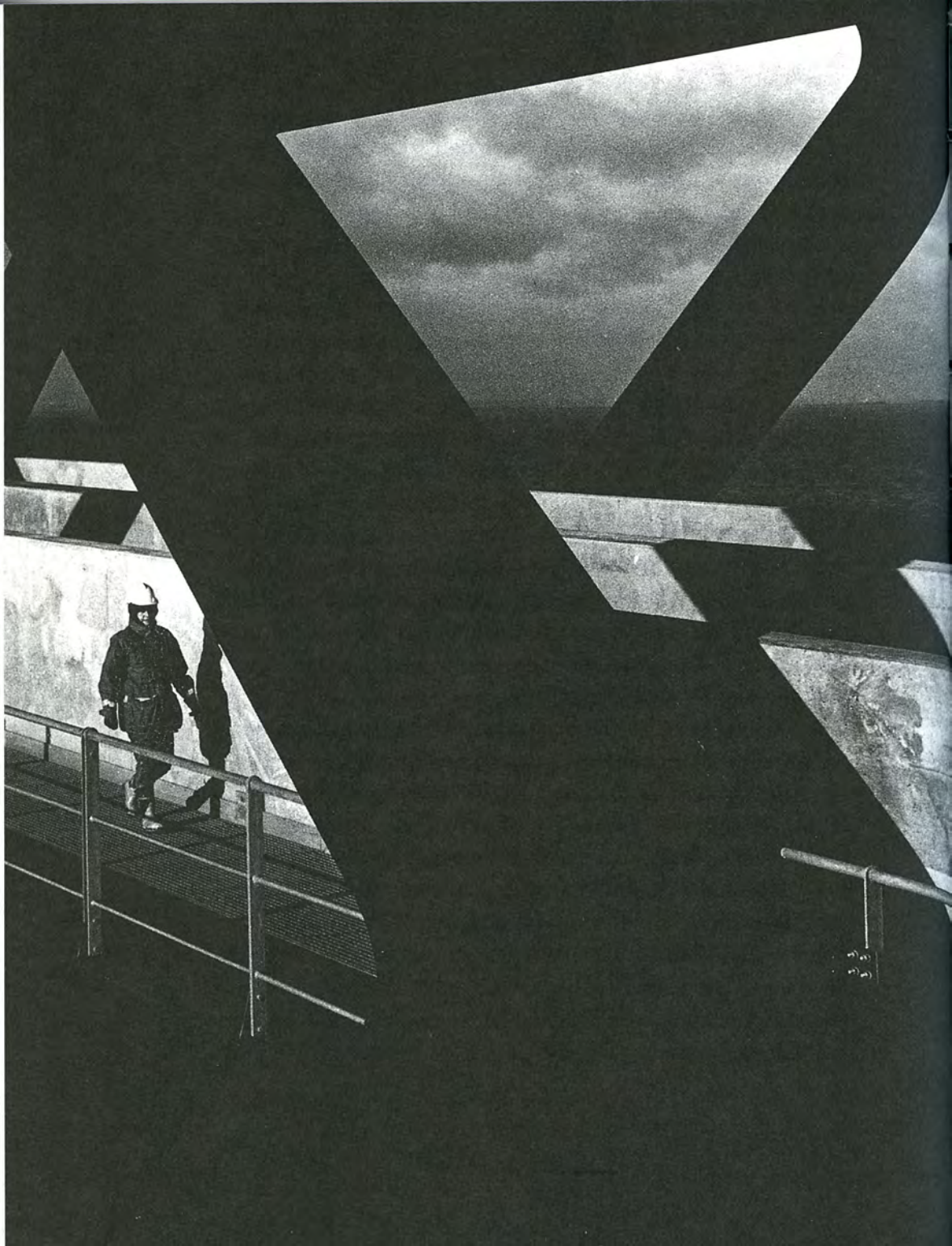

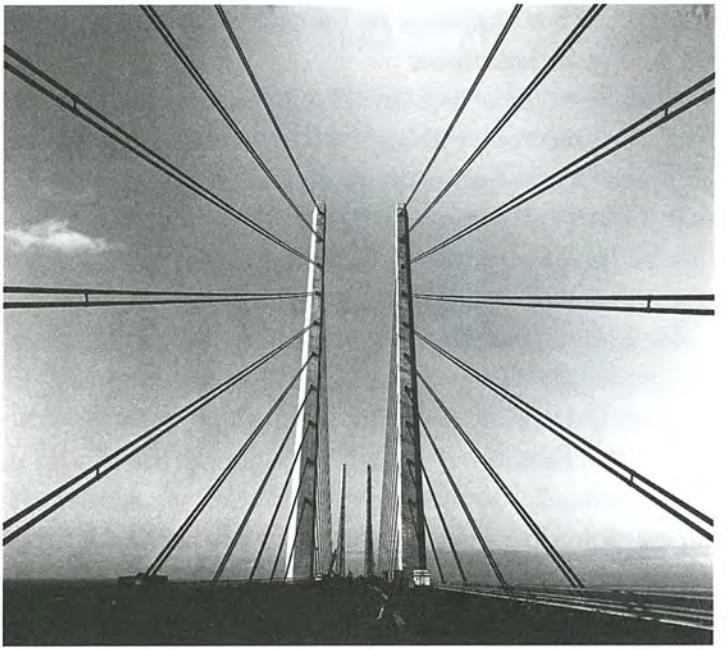

pa tiden, om att upprepa de framgångsrecept som nyss visade sig vara så lyckosamma.

Historiens gång är obeveklig. Sillens, saltets och sundstullens tid återkommer aldrig. Inte heller den trygga men samtidigt syrefattigt homogena nationalstaten med dess sociala och kulturella regelverk och förutsägbarhet. Historiens gång innebär att vi aldrig mer kommer att lyssna till en Per Albin eller allesammans bänka oss framför en Hyland.

Men i den process där allt detta berövas oss, där territoriets trygga väggar lyfts bort, famlar vi efter något annat i dess ställe. Varje människa är hemma någonstans, även när arbete och förströelse försvinner ut i cyberrymden förblir vi som människor territoriella varelser, och hur mycket vi än reser och arbetar på skilda platser bär vi ändå på ett outsläckligt behov av att vara hemma, riktigt hemma. Våra liv utspelar sig på platser, och någonstans finns den vi vill betrakta som den ursprungliga, utifrån vilken vi vill förstå oss själva och meningen med våra liv. Lokalhistoriens och släktforskningens stora uppsving är tecken på denna i djupaste mening mänskliga reaktion på upplösta sammanhang.

Vilka krafter skapar de nya enheterna, de nya sammanhangen i vilka vi kan finna en identitet, där vi kan finna detta »hemma«? Drömmen om regionerna handlar om detta, den plötsliga renässansen för föreställningar om »det skånska« och »skåningarna«, en etnisk beteckning vars innebörd är minst sagt oklar och som mot bakgrund av vad som sker i andra delar av Europa inte uteslutande ger behagliga associationer. Drömmen om det skånska och danska, om den eftertraktade Öresundsregionen, är ofrånkomlig. Men det är möjligt att vi blickar åt alldeles fel håll, att det som skapar de nya sam-

manhangen redan finns där, utan att vi riktigt har förstått dess innebörd.

På andra sidan, åt motsatt håll från bron räknat, ligger alla de stadsdelar som är det nya Malmö, ett Malmö som inrymmer ett Chile, ett Turkiet, ett Kurdistan, ett Kosovo, ett Libanon, ett Bosnien. Världen har flyttat in i arbetarstadens och miljonprogrammets hyreskaserner, förvandlat stadsdelar till sociala problemområden och ingenting är längre som förut. Men det som idag betraktas som problemområden är kanske i själva verket embryot till morgondagens märkliga, motsägelsefulla regioner, de plättar på jorden där hela världen finns samlad. Inte därför att det nödvändigtvis var något eftersträvansvärt utan därför att det blev så, därför att historien skapade det, precis som allt det föregående.

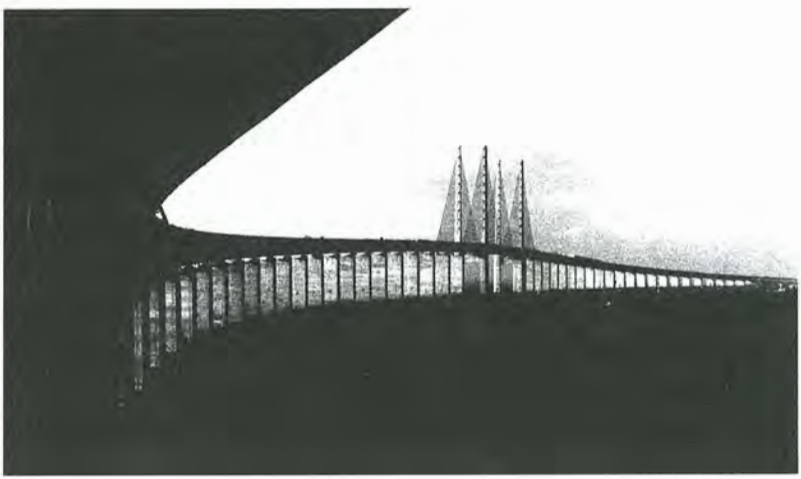

Källor och litteratur.

Harald Gustafsson:
När blev Skåne svenskt?

Elliott, J.H. 1992: »A Europe of Composite Monarchies«, *Past and Present* no 137.
Fabricius, Knud 1906–1958: *Skaanes overgang fra Danmark til Sverige* vol. I-IV, København.
Gustafsson, Harald 1998: »The Conglomerate State. A Perspective on State Formation in Early Modern Europe«, *Scandinavian Journal of History* 1998:3-4
Johannesson, Gösta 1971: *Skånes historia*, Stockholm.
Sahlins, Peter 1989: *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*, Berkeley.

Britta Hammar:
Folkdräkten – modedräkt med skånsk lokal prägel.

Andersen, Ellen 1960: *Danske bønders klædedragt.* København.
Boucher, Francois 1970: *Klädedräktens historia.* Malmö: Bernce.
Bringéus, Nils Arvid 1973: Deltagarobservationer vid ett skånskt bondbröllop 1592. *Rig* årgång 56 häfte 1.
Hammar, Britta 1992: Fläskahätta, linnepantalonger och särkasöll. *Skånes hembygdsförbunds årsbok.*
Nilsson, Håkan 1999: *Österlens folkdräkter.* Ystad: Ystads museum.
Jespersen, Leon 1994: Statuskonsumtion og luksuslovgivning. *1600-talets ansikte.*
Lund, Troels 1908-1914: *Dagligt liv i Norden i det sekstende aarhundrede.* København: Gyldendal.
Svensson, Sigfrid 1935: *Skånes folkdräkter.* Stockholm: Nordiska museets Handlingar.
Biografiska uppgifter hämtade ur Dansk Adels Aarbog och Dansk bibliografisk leksikon.

Kerstin Sundberg:
Adelsvälde och bondeprotester.

Källor:
Landsarkivet i Lund
Trolle-Ljungby, enskilda arkiv, nr 538
Volym: H 20:2 1688-1779
Volym: C 1, 2, 3 och 4

Litteratur:
Ankarloo, B 1988: *Att stilla herrevrede. Trolldomsdåden på Vegeholm 1653-54.* Malmö.
Ankarloo, B 1997: »Feodalgodsets ekonomi i 1600-talets Skåne«, i *1600-talets ansikte.* Lund.
Bang, T B 1918: Frederik II:s skaanske Godspolitik, *Historisk tidskrift för Skåneland,* Bd 7 (1917-21). Lund.
Berntsen, A 1650-1660: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed.* København.
Fabricius, K 1906-1958: *Skaanes Overgaang fra Danmark til Sverige. Studier over Nationalitetsskiftet i de skaanske Landskaber i de nærmeste Slægtled efter Brømsebro og Roskildefrederne.* Bind 1-4. København.
Fernlund, S 1998: *Form och funktion för produktion.* Otryckt ansökan till projektet Människor–Makt– Modernitet. Skånska godsmiljöer från högmedeltid till nutid. Lund.
Jeppsson, G 1967: *Veckodagsfriheten i Skåne under 1500- och 1600-talen.* Otryckt licentiatavhandling 1967, Historiska institutionen. Lund.
Johannesson, G 1984: *Skåne, Halland & Blekinge. Om Skånelandskapens historia. Värnamo. Kancelliets Brevbøger, 1551-1643.* (Ed) Bricka C F, Laursen, L, Marquard, E, Olsen, G. 1885-1957. København.
Lauring, P 1961: *Danmark i Skåne. En usentimental rejse.* København.
Myrdal, J 1995: »Medeltida bonderesningar och bondekrig i Europa, i *Folkets historia«*. Nr 2-3. 1995.
Myrdal, J 1995: Förteckning över större bonderesningar och bondekrig i västra, norra och centrala Europa 1150-1549, i *Folkets historia.* Nr 2-3. 1995.
Peters, J 1995: *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftgesellschaften.* Göttingen.
Weibull, C G 1914: *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början.* Lund.
Weibull, J 1952: *Tionden i Skåne under senare delen av 1600-talet.* Lund.
Skansjö, S 1997: *Skånes historia.* Lund.

Peter Ullgren:

»Sitt köns efterdöme och sitt ståndsprydnad«

Referenser anges här endast i ett grovt urval med hänvisning till de centrala verk och källor som använts till denna artikel.
Carlqvist, Gunnar, 1948: *Lunds stifts herdaminne.* Ser, II, biografier. Lund
Elgenstierna, Gustaf, 1926: *Den introducerade svenska adelns ättartavlor,* II. Stockholm.
Holmgaard, Jens, 1989, 1991, 1993 1995: *Kancelliets brevbøger 1647, 1648 1649, 1650.* København.
Kjellberg, Sven T, 1966: *Slott och herresäten i Sverige.* Skåne I. Malmö.
Lunds Landsarkiv, (LLA). Sireköpinge godsarkiv, vol I, 1630 – 1851.
Marquard, Q, 1944: *Kancelliets brevbøger 1637- 39.* København.
Nilsson, Ruth, 1973: *Kvinnosyn i Sverige från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren.* Lund.
Olsen, Gunnar, 1657: *Kancelliets brevbøger 1642 - 53.* København.
Samuelson, Jan, 1997: »En god och förnuftig matmoder – Adelskvinnor under stormaktsväldet«. I Österberg, Eva, (red, 1997) *Jämmerdal och Fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige.* Lund.

Nils-Arvid Bringéus:

Renässansdrag i den skånska bondstugan.

Uppgifter ur husesyner m.m. är hämtade ur Nils-Arvid Bringéus otryckta manuskript *Den skånska ryggåsstugan*, 1967.
Arvastson, Gösta 1977: *Skånska prästgårdar. En etnologisk studie av byggnadsskickets förändring 1680 – 1824.* Lund: LiberLäromedel.
Augustsson, Jan-Erik 1986: Ett bidrag till det sydgötiska husets historia.
I: *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio.* Red. Anders Andrén. Lund: Lund Studies in Medieval Archaelogy.
Bolinus, Andreas 1913: *En dagbok från 1600-talet.* Utg. Av E. Brunnström. Stockholm.
Bringéus, Nils-Arvid 1972: »Naer het leven«? Etnologiskt bildmaterial i källkritisk belysning. *Rig 1972.*
Bringéus, Nils-Arvid 1973: Deltagarobservationer vid ett skånskt bondbröllop 1592. *Rig* 1973.
Bringéus, Nils-Arvid 1995: *Skånska kistebrev.* Stockholm Carlsson.
Ehrensvärd, Carl August 1959: *Fem dagars resa i Skåne för att se, och hämta rörelse – och Förargelse.* Utg. med en efterskrift av Algot Werin. Lund: Gleerup.
Hazelius, Artur 1882: Ur de nordiska folkens lif. *Bidrag till vår odlings häfder 2.* Stockholm.
Henschen, Ingegerd 1936: Dukagångsdrätten i Skåne. *Kulturens årsbok 1936.*
Hülphers, Abraham 1934: Genom Sjuttonhundratalets Skåne. *Skåne genom två sekler reseskildringar från gamla tider.* Samlade och utgivna av Harald Schiller. Falköping.
Kiechel, Samuel 1897: *En resa genom Sverige år 1586.*
von Linné, Carl (1751) 1999: *Carl Linnaei Skånska resa, på höga öfver-hetens befallning förrättad år 1749.* Redigerad av Carl-Otto von Sydow, illustrerad av Gunnar Brusewitz. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
Lönqvist, Niclas Olof 1924: *Berättelse om Bara härad 1775 författad av Niclas Olof Lönqvist.* Med efterskrift och anmärkningar utgiven av Gunnar Carlquist. Lund.
Molbech, Christian 1815: *Resa i Sverige åren 1812 och 1813.* Stockholm.
Mörssberg, Augustin von 1980: *Reise durch die Nordischen Länder im Jahre 1592.* Neumünster.
Olaus Magnus 1976: *Historia om de nordiska folken*, tredje delen. Kommentar: John Granlund. Stockholm.
Osbeck, Pehr 1922: *Utkast til beskrifning öfver Laholms prosteri 1796.* Utg. Av Bert Möller. Lund Gleerup.
Sjunnesson, Oscar 1953: *Sydhalländskt allmogeliv i slutet av 1800-talet.*
Steensberg, Axel 1957: Bulhuse. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.* København
Svensson, Sigfrid 1960: Sättugnar som kapitalplacering. *Rig 1960.*
Tidström, Anders 1891: *Anders Tidströms resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756 med rön och anmärkningar uti oeconomien, naturalier, antiqviteter, seder, lefnadssätt.* Utg. af Martin Weibull. København.
Tuneld, John 1934: *Prästrelationerna från Skåne och Blekinge av år 1624 utgivna med noter och anmärkningar av John Tuneld.* Lund: Gleerup Acta Regiae Societatis humaniorum litterarum Lundensis.
Werdenfels, Åke 1993: Folkligt och fornt i skånsk bebyggelse.
Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1993.
Öller, Jöran Johan 1800: *Beskrifning öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge.* Wexiö.

Anders Reisnert:
Slott och huvudgårdar i 1500-talets Skåne.

Alm, G. 1996: *Arkitekturen: Renässansens konst.* Signums Svenska konsthistoria. Lund: Signum.
Andersson, T. 1948: *Boken om Lillöhus.* Kristianstad: Kristianstad läns tidning.
Andersson, T. 1962: Glimmingehus, Lillö och det fasta huset. *Ale* nr 3.
Albrecht, U. 1995: *Der Adelssitz im Mittelalter.* München; Berlin.
Kjellberg, S. 1966: *Slott och herresäten i Sverige, Skåne.* Band I–III. Malmö.
Ljunggren, G. och Richardt, Fr. 1852-63: *Skånska herregårdar.* Band 1-6. Lund.
Lundberg, E. 1948: *Byggnadskonsten i Sverige. Sengotik och renässans 1400 – 1650.* Stockholm: Nordisk Rotogravyr.

Anna Jakobsson:
Renässansens trädgårdskonst.

Blennow, Anna-Maria 1995: *Europas Trädgårdar,* Lund.
Burman, Robert; Jakobsson, Anna; Jönsson, Anna et al 1999 (tryckt i få exemplar): *Vrams Gunnarstorps park – historia och framtid,* Institutionen för landskapsplanering Alnarp.
Karling, Sten 1931: *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtrestilens genombrott,* Stockholm.
Lazzaro, Claudia 1990: *The Italian Renaissance Garden,* New Haven and London.
Linné, Carl von 1956 [1751]: *Carl Linnaei Skånska resa,* faksimiledition, utg. John Kroon, Malmö.
Lundquist, Kjell (red.) 1993: *Uraniborgs renässansträdgård – Renässansens växtmaterial,* SLU Stencil 93:3, Alnarp.
Lundquist, Kjell 1997: Något om begreppet trädgård och dess förändrade innebörd, *Nordisk Arkitekturforskning* 4/97, sid. 39-58.
Muus, Bent J. och Dahlström, Preben 1968: *Sötvattensfisk och fiske,* Stockholm.
Parker och trädgårdar i Sverige, 1997, Stad & Land, nr 150, Lund.
Svenska trädgårdskonsten, 1931, utg. Arkitekturminnesföreningen, Stockholm.
Tycho Brahe – Stjärnornas herre, 1996, red. Johanna Erlandsson, Landskrona kommun, Landskrona.

Hanne Sanders:
Pest och porslin.

Bjurling, Oscar 1940: Specialtulltaxan för Skåne av år 1669. *Scandia*
Bogren, Yngve 1937: *Den kyrkliga försvenskningen av Skånelandskapen och Bohuslän.* Studier till den s.k. uniformitetens genomförande 1645-1750. Stockholm
Bolin, Sture 1963: Pesten i Skåne. *Ale* 1963:3.
Cedergreen Bech, Sv. 1981: *Storhandelens by. Københavns historie bind 3 1728-1830.* København.
Fabricius, Knud 1906-1958: *Skaanes overgang fra Danmark til Sverige.* Bd. 1-4. Köpenhamn.

Hansson, Margaretha 1985: Äldre hantverks- och manufakturalter från Helsingborg. In: *Helsingborgs historia.* Bd. VI,2. Helsingborg.
Johannesson, Gösta 1969: Stadens näringsliv och ekonomi. In: *Hälsingborgs historia.* Bd. IV,2, Helsingborg.
Leide, Helga 1971: Ödeläggelse och uppodling efter skånska kriget. En studie av gårdar, bönder och jordens uppodling i Landskronatrakten 1675-1700. *Scandia.*
Skansjö, Sten 1997: *Skånes historia.* Lund
Sogner, Sølvi 1999: Om migrasjon og minoriteter i Norge i tidlige moderne tid. *Historisk Tidsskrift* (no.)
Swensson, Margaretha 1969: Bondehamnar i nordvästra Skåne och Blekinge under 1600-talet. *Historisk Tidsskrift* (da.)
Willerslev, Richard 1983: *Den glemte indvandring. Den svenske indvandring til Danmark 1850-1914.* København.
Zip Sane, Henrik 1998: Da svenske indvandrere blev fremmede i Danmark – nationsbygning og lukkethed. In: *Hur en region nybildas. Öresundssymposium 98.* Lund
Åberg, Alf 1947: *Indelningen av rytteriet i Skåne i åren 1658-1700. Försvenskningsproblemet i belysning av det militära organisationsarbetet.* Lund

Birgitta Svensson:
Sensuella intermezzzon.

Bachtin, Michail 1992: *Det dialogiska ordet.* Göteborg: Anthropos.
Gierow, Karl Ragnar 1941: De skånska landskapens 1500-tal. *Svenska Turistföreningens Årsskrift.* Stockholm.
Kirschenblatt-Gimblett, Barbara 1998: *Destination Culture.* Tourism, Museums, and Heritage. Berkeley: UCLA Press.
Reisnert, Anders 1999: *Människor och byggnader i 1500-talets Malmö. Malmös möte med renässansen.* Malmö Museer och Stadsantikvariska avdelningen. Malmö.
Svensson, Birgitta 1997: Vardagsmiljöer och söndagskulisser. *Moderna landskap. Identifikation och tradition i vardagen.* Red. Saltzman, K. & Svensson, B. Stockholm: Natur och Kultur.
Svensson, Birgitta 1998: The Nature of Cultural Heritage Sites. *Ethnologia Europaea.* Vol. 28:1.
Svensson, Birgitta 1999: Kulturarvsturismens natur. *Fataburen.* Stockholm: Nordiska museet.
Svensson, Sigfrid 1935: *Skånes folkdräkter.* Stockholm: Nordiska museet.

Bildförteckning

2: ur Åke Jönssons fotosamling.
10, 14-15, 18, 21: Statens Konstmuseer.
24: Lucas Gölén, Ystads museum.
28: Kulturen (överst).
28: Otto Ohm, Kulturens arkiv.
32-33: Lucas Gölén.
38: Bokförlaget Signum.
42, 46, 49, 51(överst), 54: Lars Westrup, Kulturen. (Margarethe Friis, 49).
56: Statens Konstmuseer.
61: Nationalmuseum.
66-67: Uppsala Universitetsbibliotek.
71: Kungliga Biblioteket.
74: Malmö Museer.
79: Evelyn Thomasson, Regionmuseet i Kristianstad.
86: Kungliga Biblioteket.
94: Helene Toresdotter, Malmö Museer.
95: Statens Konstmuseer.
100: Lars Westrup, Kulturen.
102: Jan Hesseldahl (kartorna).
107: Ingrid Nilsson, Malmö Museer.
111: Sven Hjalmason.
111: Nordiska museet (överst).
114-115: Svenska Turistföreningen omkring 1902-1906, Nordiska museet.
122: Lasse Strandberg.
126: Fotoavdelningen, universitetssjukhuset i Lund.
127: Historiska Museet, Lund.
129: Malmö Museer.
131: Lasse Strandberg.
132: Fotoavdelningen, Universitetssjukhuset i Lund (överst).
132: Nordiska Museet.
136-137: Ingrid Nilsson, Malmö Museer.
142: Lena Wilhelmson, Malmö Museer.
146: Kjell Lundquist.
150-151: Lennart af Petersens.
152, 153: UB-Media, Lunds Universitetsbibliotek.
156: Fotoavdelningen, Universitetssjukhuset i Lund (överst).
156: Gerry Johansson (nederst).
158: Lennart af Petersens.
160: Christer Strandberg.
160: Olle Svedberg (nederst).
162, 166-167, 170: Sven Olof Larsén, Helsingborgs Museeum.
173: Kulturen.
174, 177, 181: Lena Wilhelmsson, Malmö museer.
184: Johan Runeberg, Landskrona & Vens Turistbyrå.
187: Kulturen.
188, 192, 193, 197, 200, 201, 203: Lennart Olson.
209: Christer Petersson, K.G. Pressfoto.
213: Kjell-Erik Nilsson, K.G. Pressfoto.
216: Claes Hall.
219: Sydsvenska Dagbladet.

MARGARETA ALIN

Året som gått

När solen sjunker bakom AF-borgen i Lund höjs temperaturen till eldig nivå på den lilla dansbanan mellan kafeét och Ystadhuset på Kulturen.

Att rädda kulturarvet.

Under slutet av 90-talet har mycket kraft lagts på att bevara det materiella kulturarvet – Kulturens grund. Norra museiområdet har långa tider sett ut som en byggarbetsplats. På några få år har en rad byggnader totalt restaurerats. Under året har bl.a. klockstapeln flyttats intill Bosebo kyrka och Bosmålatorpet till lekplatsen bakom Blekingestugan. Till alla dessa nödvändiga ombyggnader har extra medel tillförts externt – främst tack vare den trogna medlemskåren. Samarbetet med Lunds Tekniska Högskola, främst professor Kerstin Barup, har varit ovärderligt, liksom med arkitekten Björn Hegelund, Hegelund & Marsvik.

En underhållsplan har gjorts upp, vilken visar att knappt tre årsverken skulle klara underhållet av byggnaderna framgent. Besvikelsen blev stor vid årets slut, då samhällsinstanserna avslog detta i driftsbudgeten. Men räddningsplanen gör byggnadsbeståndet nu greppbart. I långsam takt skulle man under det första decenniet år 2000 kunna avverka det mest akuta: stadskvarterens tak, Måcketorpsboden och Dackestugan. Projekt som känns mycket rimliga.

Under orkanen i början av december lyfte taken på bland annat Hylla smedja och Weibullska huset. Föremålen på översta våningen i det senare fick evakueras till förhyrt magasin. Alla takomläggningar har gjort att vindarna tömts successivt och det stora magasinet på Gastelyckan har blivit överfullt. Därför lämnades en ansökan om magasinstillbyggnad in till Boverket.

Styrelsen hade i september månad en väl förberedd diskussion kring våra stora resurskrävande föremålssamlingar. Detta ledde till en projektering av en ny magasinsbyggnad – ett

»tungt« hus, där väggarnas tjocklek minimerar driftskostnaderna. Genom ett mångmiljonarv från Jen och Ove Wickman kan det gamla effektiviseras med ny inredning och teknik.

Ordningen och tillgängligheten har tagit stora steg framåt genom att IT-utvecklingen börjat ge resultat. Det nya registreringssystemet Carlotta kördes in och mottagandet av Riksantikvarieämbetets satsning, Kulturarvs-IT, förbereddes. Ny hemsides-design köptes också upp och samlingarna kan nu successivt föras ut på nätet! För tillgängligheten inom museet vidareutvecklades, tillsammans med Lunds universitetshistoriska sällskap, den bärbara handdatorn Saxo, som ger text och tal på engelska och svenska för flera utställningar.

Friluftsmuseet innehåller ett 30-tal exempel på olika växtmiljöer. Nu satsades än mer intensivt på skötseln av dem. Detta möjliggjordes genom nytillskott av trädgårdskunnig personal samt en prioritering inom serviceenheten. För att arbetet skall kunna utvecklas har vi efter upprop bland medlemmarna fått in ett tiotal svar från personer som är beredda att ideellt sköta var sin hörna. För utveckling och kulturhistorisk kompetens svarar landskapsarkitekt Barbara Johnson.

Parallellt med detta har huvudbyggnaden Vita huset omformats till en funktionell museibyggnad. För husets framsida gjordes ett förslag till total upprustning eftersom ouvertyren till museet snart är den mest chanserade delen av Kulturen. Som vanligt hoppas vi på donator!

På Östarp hölls årsmöte för alla friluftsmuseer i landet i augusti. Man hade bett att få komma för att djupdyka i den metodutveckling som sker tillsammans med Humanekologiska avdelningen vid Lunds universitet. Det var ju bland annat för detta som vi blev nominerade till »Årets museum« av Sven-

En av gårdsbrukarens uppgifter är att ta hand om Linderödssvinen,
här är det Marie Jagerstål som sköter om dem.
Linderödssvinen var vanliga på den svenska landsbygden på 1800-talet.

ska Museiföreningen. En uppryckning av anläggningen börjar alltmer bli synlig: stammarna av lantraser utökas så att de märks i landskapet, natur- och kulturstigen är färdigställd, programverksamheten har börjat följa årets sysslor.

Under året påbörjades en diskussion om innehållet i friluftsmuseet. Ofta finns flera historier att berätta. Vilken är viktig att föra fram och hur skall vi berätta? Under året har vi gjort en djupdykning i Bosmålatorpet. Utifrån materialet har såväl personal som styrelse diskuterat problematiken. Under våren kommer Kjell Hansen att, tillsammans med museilektor Eva Klang Eriksson, konkret arbeta med att gestalta huset.

Möten med publiken.

Hela Vita huset står nu fyllt med utställningar kring angelägna teman och samlingar. Tack vare att Kulturen blev universalarvinge efter Margareta och Lennart Mårtensson kunde en stöldsäker och lufttät monter inredas på hela andra våningen i Textilhallen. Därmed kunde vi i maj månad ansluta till projektet *Renässans för Skåne.* I utställningen *Makt, prakt, identitet* plockades dyrgriparna fram ur magasinet samt kompletterades med lån nationellt och internationellt.

Den 21 november invigdes *Metropolis – Lund under medeltiden* av riksantikvarie Erik Wegreaus. Donatorerna, Märit Rausing med döttrar och svärdotter, tackades vederbörligen. Ett sextiotal inblandade med projektledare Claes Wahlöö och scenograf Peter Holm kunde andas ut efter flerårigt arbete. I utställningen manas bilden av medeltidens Lund fram, och berättar om makt och kamp mellan kyrka och stat, om handel och hantverk och om vardagsliv, kärlek och sjukdomar. För den som inte kan se sig mätt på föremål finns det nya

Fyndrummet som ett öppet arkiv, där 3 500 objekt är utställda. Dessa föremål är resultatet av nära 100 års arkeologiska utgrävningar i Lund. Totalt uppgår Kulturens medeltida samling till två miljoner föremål, vilken är den största enskilda samlingen i norra Europa.

Steget vidare.

Ambitionen att använda samlingarna i relation till en samtidsdiskussion såväl i näraliggande som i globalt perspektiv, har präglat våra satsningar och initiativ de senaste sex åren, både i museets basutställningar och i särskilda projekt. Framför allt har vi på detta sätt kunnat nå en yngre publik. Kring utställningarna har Kulturen utvecklat en framgångsrik pedagogisk verksamhetsform; etiska verkstäder. Ett etiskt perspektiv på kulturhistorien ser vi som nödvändigt i dag när orättvisor och konflikter ofta kläs i termer av etnisk tillhörighet, med uppenbara faror för rasism och fascism.

Säsongen inleddes följdriktigt med *Ecce Homo.* Utgångspunkten var det kristna kärleksbudskapet med den homosexuella kulturen i fokus för tolkningen av Bibeln. Arrangemanget genomfördes tillsammans med församlingen i Lund. Senare under våren belystes olika aspekter på »arbete«. Under flera år har Kulturen och ABF haft cirklar med lundabor – nu ställdes deras liv och arbete ut, ett inlägg i den så aktuella debatten om resursernas fördelning.

Den 19/9 1999 öppnade alla regionala museer över landet *Framtidstro.* Vi valde att göra en utställning om global etik och om kulturens roll för mänsklig utveckling. Utgångspunkten var FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna och Unesco-rapporten *Vår skapande mångfald.* Utställningen ut-

gjordes av två delar. I ett inre rum installerades tre »poler«: *Muren* med ett urval av föremål ur vår vapensamling, *Det Heliga* kring den religionshistoriska samlingen och *Dialogen* med föremål som associerade till barn. För konstnärlig form och gestaltning svarade Juan-Carlos Peirone. I två sammanbyggda tältkåtor utanför utställningshallen skapades ett rum för dialog och samtal. Här presenterade föreningar och organisationer under hösten sina perspektiv på framtidsfrågor i debatter, föredrag, väggutställningar och andra arrangemang. Programverksamheten utökades till onsdagskvällar, då det var fri entré. Framtidstroarrangemang hölls även på söndagar. Projektansvariga för utställning och programverksamhet var Anna Landberg respektive Eva Hansen.

Regionmuseet Kulturen.

Antalet besökare uppgick under året till totalt 117 667 och medlemsantalet till 14 706. Det känns dock alltmer ålderdomligt med dessa redovisningar, då siffrorna inte pekar ut verkligheten. Östarps alla besök på natur- och kulturstigen finns inte med, ej heller arkeologernas berättande under fältarbetena eller de otaliga besök vi avlägger i skolor och föreningar över hela regionen.

Region Skåne fattade beslut om att museerna i Lund, Malmö och Kristianstad får kalla sig regionmuseum med tillägg av ortnamnet. Då Kulturen har ett mycket vidare ansvarsområde än Skåne föreslog styrelsen ej någon namnändring vid årsmötet.

På uppdrag av föreningen uppvaktade undertecknad och kommunalrådet Lennart Prytz statsrådet Marita Ulvskog. Vi ombads att utveckla hur vi kan arbeta med våra samlingar i

Sid. 216
Ida Isaksson och Caroline Andersson ingår i Kulturens dramagrupp.

ett nationellt perspektiv. Efter diskussion valde vi att tydliggöra de etiska och globala perspektiven utifrån vårt koncept »Världskulturen«. Under året utsågs också undertecknad av regeringen till ledamot i kommittén »Forum för levande historia«. Härigenom finns rika möjligheter till samordning med Kulturen.

Det skånska samarbetet präglades mest av förhandlingar under året – med Region Skåne om nätverken och med Riksantikvarieämbetet om kulturmiljövården. Kulturen fick också ett utvidgat geografiskt ansvar inom kulturmiljövården. I och med anslag från Millenniekommittén kan Kulturen under några år ta på sig såväl etnologiska dokumentationer som fortsatt utveckling av Östarp tillsammans med humanekologiska avdelningen vid Lunds universitet.

Sid. 219
Sydsvenska
Dagbladet
den 21 november
1999.

Det är en nyskapande utställning som i dag öppnar på Kulturen i Lund. "Metropolis" heter den och handlar om staden Lunds utveckling från dess grundande i slutet på 900-talet fram till 1678 då retirerande danska styrkor brände staden.

Både barn och forskare kommer att återvända många gånger till "Metropolis" med samma nöje och nyfikenhet, tror recensenten. Här finns utrymme för både förtrollning och fakta.

Foto: DICK JOHNSON

Med bravur. Inget annat museum i Nordeuropa har lika lång medeltidsarkeologisk forskningstradition som Kulturen i Lund. Det är detta trumfkort som nu spelas ut i Metropolis-utställning. Man gör det med bravur.

Högsta internationella klass

Av
BJÖRN MAGNUSSON STAAF

"Metropolis" lyser det i bjärt ljus ovanför en dörr till höger då man kommer in i Kulturens entré. Man skulle kunna tro att det bakom dörren fanns en exposition med anknytning till Fritz Langs berömda tjugotalsfilm om ett mardrömslikt framtida utopia, men Metropolis är en utställning om staden Lunds utveckling från dess grundande i slutet på 900-talet fram till 1678 då retirerande danska styrkor brände staden. Man famnar med andra ord en vid epok: från tidig medeltid till högbarock, från katolskt till lutherskt, från danskt till svenskt.

Innanför dörren blir man överraskad. Plötsligt befinner jag mig som en vilsen Dante Alighieri i en vild och dunkel skog. Jag måste erkänna att jag först kände en viss olust i detta rum. Under 90-talet har vi sett en uppsjö utställningar med historiska teman som har eftersträvat att vara förnyande och stämningsskapande. Det har satsats storstilat på scenografi och inramning. Visst har det lyckats ibland, exempelvis i Malmö museers "Romerska speglingar". Men oftast har det resulterat i formidabla bottennapp som "Den svenska historien" på Historiska museet och Nordiska museet i Stockholm. Montrarna, ljussättningen och andra effekter har alltför ofta fått ta överhanden över innehållet. Men här besannas inga av mina farhågor.

Lund var i många hänseenden den viktigaste metropolen i Norden under nästan ett halvt millennium. Kyrkan var navet i den medeltida världen och ärkebiskopen i Lund primas över sina kolleger i Uppsala och Trondheim. Den väldiga kyrktätheten i staden gör att man frestas kalla Lund för det medeltida Nordens Rom. Under renässansen förvandlades staden från religiöst centrum till en mycket välmående småstad befolkad av representanter ur den högadel som tjänade stora förmögenheter på livsmedelsexport.

Kulturen har bra förutsättningar för att skildra detta. Inget annat museum i Nordeuropa har lika lång medeltidsarkeologisk forskningstradition och så omfattande utgrävningsverksamhet inom sin stads gränser. Så gott som varje större europeisk utställning som behandlar någon fas av medeltiden lånar material från Lund. Det är därför ett av museets stora trumfkort som spelas ut i denna utställning. Man gör det med bravur.

Den skog man som besökare först träder in i markerar den offerlund som förmodas ha föregått staden. Här i förrummet finns också fynd från Uppåkra och en stor karta som sätter in Lund i ett större överegionalt sammanhang. Resten av salarna ägnas åt själva staden. Man kan beskriva en stad som en förtätning av olika slags rum, alla med skilda karaktär och

> Datorn är i sin tur länkad till Kulturens stora fyndregister, vilket får besökarna att känna sig som om de trängt in i det oändliga Babels bibliotek som Borges berättar om i en av sina noveller.

social status. I det dagliga livet rör vi oss ständigt mellan dessa stationer och sfärer. Varje plats anger hur vi bör bete oss. Vår världsbild formas därför på både medvetna och omedvetna plan av rumsbildningar. Vi förändrar genom vårt handlande ramarna för de mönster som ger gestalt åt vår tillvaro. Det är denna ständiga historiska förvandling som man tagit fasta på i Metropolis.

Salarna är indelade efter de urbana rummens olika domäner. Besökaren leds genom stadens vardagsrum, herrerum, arbetsrum, världsrum, och förvandlingsrum. Arkeologin ger oss möjlighet att få inblick i människors mest intima liv och sätta det i relation till det offentliga och monumentala. Livet på gårdstomterna i Lund kontrasteras mot vandeln i ärkebiskopens Lundagård och ritualerna i katedralen.

Gatusystemet och tomtindelningen i dagens Lund är mycket snarlikt det medeltida. Man har i utställningen ändå valt det friska greppet att betona olikheterna mellan då och nu – det mest fängslande med historia är trots allt platsers förvandling. Topografin må vara den samma men våra förhållningssätt till rummet och till varandra är långtifrån konstanta. Dagens lundabor går visserligen längs samma gator som under medeltiden, men våra sätt att komma överens i stadens rum bestäms i nuet.

Vi kan emellertid lära oss om oss själva genom att studera hur andra samsats här tidigare. Historien är en mötesplats för alla oss som i dag delar tid och rum, oavsett om våra mormödrar växte upp i Santiago de Chile eller Norra Nöbbelöv. Metropolis är utformad för sådana möten.

Utställningen rymmer mer än 6 000 föremål, från tusenåriga barnstolar till processionskrucifix. Så gott som alla är arkeologiska fynd gjorda i Lund. Man kan förstå att det varit svårt att sovra, när man vet att samlingarna rymmer långt över en miljon artefakter. De flesta objekten finns i fyndrummet. Salen är kanske främst riktad till forskare och studenter, men jag tror att vem som helst kan känna fascination inför dessa mängder av olika ting. I fyndrummet finns en dator till hands med vars hjälp man kan få detaljerad kunskap om alla sakerna i montrarna. Datorn är i sin tur länkad till Kulturens stora fyndregister, vilket får besökarna att känna sig som om de trängt in i det oändliga Babels bibliotek som Borges berättar om i en av sina noveller.

Metropolis är verkligen en nyskapande utställning. Ofta påstås det att man inte kan tillfredsställa alla smaker. I Lund går man faktiskt i land med just detta, något som förmodligen beror på ett sällsynt lyckat samarbete mellan arkeologer och utställningsspecialister. Jag tror att både barn och forskare med samma nöje och nyfikenhet kommer att återvända många gånger till Metropolis. Här har givits utrymme åt både förtrollning och fakta. Utställningen är ett föredöme både i ett nationellt och ett internationellt perspektiv.

Björn Magnusson Staaf är arkeolog.

Metropolis: Kulturen i Lund. Permanent utställning som öppnar i dag. Utställningsidé: Anders Andrén och Mats Roslund i samråd med Claes Wahlöo. Utställningsscenografi: Peter Holm.

Donatorer 1999

Gåvor till samlingar, arkiv och bibliotek

Andersson Arne, Lund
Bengtsson Bertil, Hörby
Bergman Marianne, Åsljunga
Berndal Bo, Bandhagen
Bjärnums Museum/Fornminnesförening, Bjärnum
Björkbom Eva, Lund
Bringéus Nils-Arvid, Lund
Bryve Carl Gösta, Lund
Ekermann Jan, Norrköping
Hamilton Ulf, Stockholm
Hammar Olle, Lund
Hansson Göran, Lund
Hedberg Gunnel, Malmö
Hedfeldt Göran, Umeå
Hermelin-Ullner Elisabeth, Åkarp
Hidemark Elisabet, Drottningholm
Holmbom Anna, Smygehamn
Jakobsson Knut, Genarp
Jansson Anders, Lund
Jönsson Inga och Lennart, Lund
af Klinteberg Fredrik, Staffanstorp
Kungliga Mynt- och Medaljsamlingen, Nationalmuseet, Köpenhamn
Landen Annette, Lund
Lindholm Linnea, Lund
Lindqvist Karin, Stockholm
Lodenius, Sören, Lund
Loman Anna, Lund
Lundholm Lennart, Landskrona
Magnusson Birgitta, Simrishamn
Månsson Ann-Marie, Åstorp
Nilsson Bertil, Stångby
Nilsson Britta och Ingemar, Ekenässjön
Nilsson Göran, Höllviken
Nilsson Inga, Malmö, testamentarisk gåva
Nilsson Nils, Lund
Olsson Anders, Malmö
Osborne Kerstin, Lund
Paulsson Kurt, Lund
Persson Betty, Hörby
Persson Elsa, Halmstad
Ragnander Orvar, Borås
Ryding Otto, Lund
Steen Jensen Jørgen, Köpenhamn
Tholin Inger och Sven, Skara
Trolle Bonde Gustaf, Trolleholm
Wahlöö Claes, Lund
Vallentuna-Össebybygdens Arkiv- & Museiverksamhet, Vallentuna
Vandenabeele Frieda, Brüssel
Wanderup Tora, Malmö
Wetterskog Jörgen, Lund
Wickman Ove, Malmö, testamentarisk gåva

Donatorer 1999

Penninggåvor

Magnus Ahlbom 500.000 kronor till verksamheten.

Lars-Erik Larsson 100.000 kronor till byggnaderna.

Margareta och Lennart Mårtensson 1.186.894 kronor,
testamentarisk gåva, till verksamheten (användes till renässansen).

Thora Ohlssons stiftelse 500.000 kronor till Bokkulturens fond.

Jen och Ove Wickman 3.149.122 kronor, testamentarisk gåva
(användes till magasinet).

Nordenstedtska stiftelsen 400.000 kronor till utställningen Framtidstro.

Birgit Brahm Ohlsson 135.000 kronor till utställningen Samtida skulptur.

Millenniekommittén 1.850.000 kronor till projekt i samarbete
med Lunds universitet.

Millenniekommittén 300.000 kronor till utställningen Framtidstro.

Lennart och Margit Carlssons stiftelse bekostade omdaningar på norra området.
Under året användes 692.000 kronor.

Wallenberg-stiftelsen bekostade IT-utvecklingen. Av totalt 7.367.900 kronor
användes under året 3.453.878 kronor.

Märit Rausing med döttrar och svärdotter bekostade Metropolis med 5.000.000 kronor.

420 medlemmar har via mecenatkontot bidragit med 187.000 kronor.

Bibliotekstjänst AB, Lund, har bekostat tryckning av utställningskataloger.

Sparbanken Finn 1,6 miljoner till Unga Kulturen. Under året har använts 130.000 kronor.

Medverkande i årsboken

WILHELM AGRELL är docent med freds-och konfliktforskning som specialitet. Är för närvarande fri forskare.

NILS-ARVID BRINGÉUS är professor emeritus vid etnologiska institutionen, Lunds universitet.

HARALD GUSTAFSSON är docent och universitetslektor vid historiska institutionen, Lunds universitet.

BRITTA HAMMAR är antikvarie vid Kulturen i Lund.

ANNA JAKOBSSON är landskapsarkitektstuderande och amanuens i ämnet trädgårdshistoria vid Institutionen för Landskapsplanering Alnarp, Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU).

HÅKAN NILSSON är museichef i Ystad.

ANDERS REISNERT arbetar vid stadsantikvariska avdelningen i Malmö.

HANNE SANDERS är forskarassistent vid historiska institutionen, Lunds universitet.

BIRGITTA SVENSSON är docent och forskarassistent vid etnologiska institutionen, Lunds universitet.

KERSTIN SUNDBERG är forskarassistent vid historiska institutionen, Lunds universitet. Hon leder forskningsprojektet Människa – Makt – Modernitet, Skånska godsmiljöer från högmedeltid till i dag.

PETER ULLGREN är doktorand vid historiska institutionen, Lunds universitet.

Vrams Gunnarstorp, foto: Lennart af Petersens
Öresundsbron, foto: Lennart Olson